

Četvrti dio

***U četvrtoj ofanzivi
i grmečka epopeja***

Sa Drugom brigadom u Četvrtoj ofanzivi

DURAD   PREDOJEVIĆ   ĐURIN

Četvrta neprijateljska ofanziva, nazvana operacijom, »Vajs«, počela je 20. januara 1943. godine. Pripremana je u najvećoj tajnosti. Naime, u novembru 1942. Hitler se sastao u Vinici, u Ukrajini, sa Antom Pavelićem i komandantom Jugoistoka generalom Lerom. Tada je odlučeno da se uništi Titova partizanska država, to jest slobodna teritorija u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji i Kordunu. U decembru te godine na sastanku u Rastenburgu, koji je, Hitler održao sa najbližim saradnicima, kao i na sastanku 3. januara 1943. između Lera i Kavaljera, konačno je razrađen i usvojen njemačko-italijansko-ustaški plan o velikoj operaciji protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ta ofanziva trebalo je da se izvede u tri faze.

U prvoj i najznačajnijoj fazi trebalo je munjevitim prodorima komunikacijama od Karlovaca, preko Slunja i Bihaća, i od Ključa, preko Bosanskog Petrovca prema Vrtoču, presjeći najznačajniji dio slobodne teritorije u to vrijeme u Jugoslaviji, koja je zahvatala Kordun, dio Like i sjeverozapadni dio Bosanske krajine, sa središtem u Bihaću i brzim nastupanjem iz okolnih garnizona: Karlovca, Petrinje, Siska, Bosanskog Novog, Prijedora, Banja Luke, Sanskog Mosta, Knina i Gospića, natjerati glavninu snaga NOV i POJ prema Grmeču, i tu ih uništiti uz metodično nastupanje i čišćenje. Izvođenje glavnog udara komunikacijom Slunj - Bihać trebalo je da se završi u toku 24 časa, 20/21. januara, a čitava operacija da se završi do 10. februara.

U drugoj fazi od 10. februara do 20. marta, planirano je uništavanje preostalog dijela snaga NOV i POJ na prostoru južno od Bosanskog Petrovca i u širem regionu od Neretve.

U trećoj fazi, pošto bi u prvoj i drugoj bilo dovršeno uništavanje snaga NOV i POJ i ugušen NOP, uslijedilo bi razoružavanje četnika jer njihova pomoć u borbi protiv NOP u zemlji više ne bi bila potrebna.

Odlučujuća bitka za uništenje jedinica NOV i POJ trebalo je da se odigra u prvoj fazi, u kojoj su bile koncentrisane četiri kompletne njemačke divizije: 7. SS divizija »Princ Eugen«, 369, 714, i 717, i dijelovi 137. i 718. divizije, zatim tri italijanske divizije i područne ustaške, četničke i domobranske snage, jačine oko 90.000 vojnika. Najvažniju ulogu u početnim danima operacije imale su 7. SS divizija »Princ Eugen«, sa oko 20.000 vojnika, odlično opremljena i naoružana, pored ostalog, brojnom artiljerijom, koja je u toku 24 časa trebalo da prodre do Karlovca, preko Slunja, do Bihaća, i 717. divizija, sa oko 10.000 vojnika, opremljena

snažnom artiljerijom i jedinicom tenkova, koja je u isto vrijeme imala zadatak da svojom kolonom prodre od Ključa, preko Velagića i Bosanskog Petrovca, do Krnjeuše. Spajanjem tih dviju kolona trebalo je presjeći slobodnu teritoriju i onemogućiti povlačenje snaga NOV i POJ ka jugoistoku. Ostale grupacije okupatora imale su zadatak da, svaka na svom pravcu, sistematski nastupa oko pet kilometara dnevno, i da temeljno pretresa i čisti teren; 369. legionarska i dijelovi 187. divizije područje Banije, 717. divizija područje Podgrmeča - u trouglu Bosanski Novi - Prijedor - Grmeč; italijanske snage su dobile zadatak da nadiru dijelovima Like i Korduna i da podrže 7. SS diviziju u sprečavanju eventualnog povlačenja jedinica NOV i POJ prema jugu. Uz te okupatorske snage planirano je i aktivno učešće znatnih ustaško-domobranskih i četničkih snaga.

Koncentrišući brojne i dobro opremljene snage, njemačka komanda je bila ubijeđena da će udarne kolone zatvoriti klijesta kod Krnjeuše 21. januara uveče, a da će čitava operacija biti uspješno privedena kraju do 10. februara. Očekujući brzo i masovno razbijanje i zarobljavanje većeg broja boraca NOV i POJ i njihovih civilnih saradnika, bili su predviđeni prihvatni logori - italijanski za oko 10.000, a njemački za oko 40.000 zarobljenika.

Posebnu ulogu trebalo je da odigra brojna avijacija okupatora i NDH, koja je trebalo da otkriva na snijegu i uništava kolone boraca NOV i POJ i naroda. Za stanovništvo na operativnom području bilo je predviđeno preduzimanje najrigoroznijih mjera odmazde. U zapovijesti njemačkog komandanta u Hrvatskoj Literisa, od 12. januara 1943, bilo je, pored ostalog, zapisano:

»Objesiti ili streljati svakog ko učestvuje ili je učestvovao u borbi protiv okupacionih trupa ili hrvatske države... Sve ostale ljude sposobne za nošenje oružja (počev od 15 godina) iz oblasti koje su sumnjive da su partizanske, dotjerati pod stražom u naročite sabirne logore... Svakom mora biti jasno da se samo najoštrijim merama konačno može opet uspostaviti mir i red i da samo na ovaj način mogu biti spriječeni dalji gubitci, kako naših drugova, tako i stvarno nevinog dijela stanovništva«.

Cilj te velike ofanzive bio je jasno istaknut u njemačkim naredbama u vezi sa njenim pripremanjem. Snažan razvoj NOP u Jugoslaviji prijetio je da potpuno presiječe važne strategijske pravce koji vode preko Jugoslavije i da tako prijetu da dođe »... do sloma cjelokupnog položaja Osovine na Jugoistoku«.

Posebno je pitanje zašto je okupator koncentrisao tako velike trupe i preduzeo ofanzivu na snage NOV i POJ u to, za njega, nezgodno vrijeme, kad je dovršavan poraz udarne grupe njemačkih armija pred Staljingradom i kada su vremenske prilike bile nepogodne i za njega, bez obzira na dobru opremljenost.

U toj ofanzivi korištena su iskustva iz ranijih operacija protiv snaga NOV i POJ. Okupator je dobro znao napore jedinica NOV i POJ u zimskim operacijama 1941/42. u širem području oko Sarajeva i, istovremeno, za krajnje slabe rezultate u velikoj ofanzivi na Kozari, u kojoj je, i

pored desetostruke nadmoći fašističkih snaga, mjesec dana poslije završetka ofanzive i detaljnog pretresa šuma, ponikla nova elitna jedinica - 5. krajiška brigada. Okupator je takođe dobro znao za opake čudi hladnog Grmeča u posljednjim danima januara i početkom februara, kad i kamen puca od leda i studeni. Stoga nije slučajno za tu operaciju prikupljena i pripremljena znatna avijacija okupatora i NDH, kao i brojna artiljerija, koje su mogle sa velikim uspjehom djelovati na kolone boraca i naroda u grmečkim sniježnim smetovima. Avijacija i artiljerija, pored direktnog uništavanja, trebalo je da doprinesu uništavanju izbjeglog stanovništva, otkrivanjem i gašenjem vatri, odnosno sprečavanjem loženja, što bi dovelo do smrzavanja boraca i civila u Grmeču.

Neprijatelj je pokušavao da održi najviši stepen tajnosti priprema te velike ofanzive. Naredba za pokrete trupa i za pripremu ofanzive, čuvane su u najvišim štabovima. Ipak, izviđači i obavještajci NOP i jedinica NOV i POJ otkrile su koncentraciju njemačkih trupa već na njenom početku. Već krajem decembra 1942. i početkom januara 1943. obavještajci na Baniji javljali su o koncentrisanju neprijateljskih trupa u okolnim garnizonima. Polovinom januara obavještajci krajiških jedinica otkrili su prikupljanje 714. divizije na širem području Banjaluke i Prijedora.

Okupatorske i kvislinške trupe krenule su u napad na oslobođenu teritoriju sa svih pravaca ujutru 20. januara, ali su na svim mjestima našli na snažan otpor jedinica NOV i POJ.

Snažnoj motomehanizovanoj udarnoj grupi 7. SS divizije »Princ Eugen« trebalo je šest dana da dopre do Slunja. Njoj i ostalim snagama okupatora i kvislinga pružile su snažan otpor 7. banijska, 8. kordunaška i 6. lička divizija.

Udarna grupacija 717. njemačke divizije, koja je trebalo da prodre od pravca Ključa, nije uspjela ni da se pomjeri dalje od Velagića. Zadržale su je snage 5. krajiške divizije. Jedinicama 714. divizije, dijelovima 717. divizije i područnim ustaško-domobranskim snagama na području Podgrmeča suprotstavila se samo 6. brigada 4. divizije. Druga i peta brigada te divizije nalazile su setada na Kozari, a 8. brigada na Baniji i u Cazinskoj krajini. No, i pored toga, te neprijateljeve snage su prvih dana zadržane na polaznim položajima. Udarne kolone 7. SS divizije, zahvaljujući svojoj brojnoj i oružanoj nadmoćnosti, uspjela je 29. januara, sa zakašnjenjem od osam dana, da se domogne Bihaća. Drugi dio kliješta nije uspio ni da se pomjeri od Velagića.

Neprijatelj ni na drugim pravcima nije imao većih uspjeha. Jedinice 369. divizije i ustaško-domobranske snage koje su nadirale preko Banije uspjele su da savladaju otpor i zaposjednu lijevu stranu Une do Bihaća tek 30. januara. I 6. brigada uspijevala je da zadržava snage 714. dijelove 717. divizije i područne ustaško-domobranske snage. Na glavnom udaru od pravca Sanskog Mosta one su uspjele da prodru samo do linije Dabar - Fajtovci. Štab 4. divizije izdao je naređenje 6. brigadi još 23. januara da preduzme sve mjere radi zadržavanja neprijatelja dok ne stignu jedinice 2. i 5. brigade, kojima je naređeno da sa šireg područja Ko-

zare krenu za Podgrmeč. Posebno je bila značajna odbrana puta Sanski Most - Lušci Palanka - Jasenica zbog odbrane bolnice i magacina koji su se nalazili na svega nekoliko kilometara lijevo od tog puta. Pretpostavljalo se da se neće moći odbraniti cijela teritorija Podgrmeča na sjeveru od te linije:

»Stanovništvo iz sela koja su ugrožena borbom trebalo je prvenstveno da pređe u sela na podnožju Grmeča, a to su Jelašinovci i Tuk Bobija sa grmečke strane. Odatle će to stanovništvo preko Grmeča i Janjila biti dalje evakuisano, ako bude trebalo. Za ostale krajeve koji momentalno nisu ugroženi borbom, biće organizovana evakuacija preko naročitog odbora«.

Neposredna opasnost za sami centar oslobođene teritorije Podgrmeča zaprijetila je 27. januara zbog iznenadnog proboja 737. puka i 202. oklopnog bataljona iz sastava 717. njemačke divizije, jačine oko 1.000 vojnika, opremljenih za najteže uslove ratovanja, koji su, koristeći široku rastresitost jedinica 6. brigade, prodrli od Skucanog Vakufa, i izbili na prostor Majkić-Japre i Benakovca. Tu su grupaciju zaustavili dijelovi 6. brigade. Već sutradan, 28. januara, stigle su usiljenim maršom sa Kozare u Podgrmeč jedinice 2. i 5. brigade, dok je 8. brigada dobila naređenje od štaba divizije da štiti pravac Bosanski Novi - Bosanska Krupa.

Pojava te neprijateljske grupe u srcu oslobođene teritorije izazvala je pometnju u partizanskoj pozadini i ukazala na opasnost koja prijeti i najsklonitijim bolnicama, magacinima i građanima u šumama Grmeča, do tada ne skrnavljenim fašističkom čizmom. Zločini koje je ta fašistička grupacija učinila na svom putu do Benakovca, ukazivali su na veliku opasnost za podgrmečko stanovništvo. Ono je počelo da se povlači sa svih ugroženih područja. Najviši organi NOP u Podgrmeču naredili su opštu mobilizaciju cijelog stanovništva, a u tome je istaknutu ulogu imala omladina. U svim podgrmečkim selima izvršena je mobilizacija omladinskih aktivista. Organizovano, pod rukovodstvom skojevskih rukovodilaca, omladina je radila na raznim poslovima i pomagala vojsci. Omladinske grupe ili čete radile su na prekopavanju puteva radi sprečavanja prolaska neprijateljskih tenkova i mobilizacije, na sklanjanju naroda i imovine ispred neprijatelja, na pripremanju privremenih bajti i zbjegovima itd. U vrijeme izbijanja neprijatelja na Benakovac i u Radonovo polje, u samom podnožju Grmeča, nedaleko od partizanskih bolnica, najvažniji zadatak je bio iznošenje ranjenika i njihovo prenošenje preko Grmeča, prema Smoljani, Bravsku i Drinićima, radi formiranja ešelona ranjenika pod zaštitom Glavne operativne grupe NOV i POJ. Već u toku 28. januara otpočela je evakuacija ranjenika i bolesnika iz Stare centralne bolnice.

Uslijedile su pripreme za prenošenje ranjenika i iz Nove centralne bolnice u Korčanici i drugih bolnica. Kolone omladine morale su se pod najtežim uslovima probijati preko linija neprijatelja, koji je svojim prodorom prema Benakovcu odvojio znatan dio oslobođenog područja od Grmeča. Pod neposrednim rukovođenjem Okružnog komiteta KPJ i SKOJ-a, prvi ešelon omladine sa ranjenicima prešao je šume Grmeča

prvih dana februara. Po predaji prve grupe ranjenika omladini drvarskog područja, koja je trebalo dalje da ih nosi do glavnog ešelona, nosioci su se vratili da bi u drugoj turi prenijeli preostale ranjenike. Omladina je stigla u Korčanicu i počela da iznosi preostali dio ranjenika upravo u trenutku kad je neprijatelj izvršio napad na bolnicu i okolne partizanske baze na tom području Grmeča. Omladina je uspjela u teškim uslovima da prenese i tu grupu ranjenika, a njen znatan dio se po predaji ranjenika vratio u zbjegove na nove zadatke.

Upravo pripremanjem opšte evakuacije, rukovodstvo NOP na području Krajine pokušavalo je da ukloni opasnost od neprijateljske grupacije na Benakovcu. Štab 1. bosanskog korpusa naredio je jedinicama 4. divizije da i dalje, braneći prodor neprijatelju komunikacijama prema Podgrmeču, usmjerava dio svojih snaga na likvidaciju grupacije na Benakovcu. U toku 28/29. januara napad su izvršili dijelovi 2. i 5. brigade. Neprijatelju su nanesen gubici, ali nije bio uništen. Naredne noći izvršen je napad jačim snagama, ali ta dobro opremljena grupacija ni tada nije uništena.

Pristupilo se još opsežnijim pripremama za uništenje te grupacije, ali se u tom trenutku situacija na spoljnim pravcima pogoršala. Neprijatelj je 29. januara uspio da proдре u Bihać, a 31. januara da ovlada cijelom dolinom Une i otpočne nadiranje iz Otoka, Bosanske Krupe i Bihaća prema Grmeču. U naredjenju komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj Litersa, od 30. januara, piše:

»Pošto pređe rijeku Unu, Njemačka komanda u Hrvatskoj će produžiti gonjenje potučenog neprijatelja ka jugu sa ciljem da razbije njegove formacije koje su se povukle na planinu Grmeč«.

Ponovni napad na opkoljenu grupaciju 30. i 31. januara nije uspio jer su jaču koncentraciju snaga 4. divizije ometali jaki pritisci od Bihaća i Bosanske Krupe. Jaka grupacija 369. divizije, uspjela je da potisne snage 8. brigade i da dopre do raskrsnice puteva na Gudavcu. Napade na opkoljenu grupaciju ometale su dvije-tri eskadrile aviona, koje su, pored dotura hrane i municije opkoljenoj grupaciji, stalno bombardovale i mitraljirale jedinice koje su je napadale.

Sve siloviti juriši boraca 2, 5. i 6. brigade doveli su opkoljenu grupaciju u toku 1. i 2. februara u bezizlaznu situaciju. I, onda kada je trebalo očekivati njeno uništenje, uslijedio je još jači pritisak nadmoćnih kolona neprijatelja sa vanjskih linija. U toku 2. februara nadmoćne snage 7. SS divizije uspjele su da savladaju žilav otpor 7. banijske divizije u Ripačkom klancu i da dopru do linije Garkovac - Lipa - Teočak. Tako su ugrozile južnu liniju odbrane Podgrmeča. U toku 3. februara snažna kolona neprijatelja uspjela da se probije do Gudavca prema Jasenici.

U toku 4. februara sa opkoljenom grupacijom, već desetkovanom i iznurenom, uspjele su da se spoje trupe koje su nadirale od Bosanske Krupe i Sanskog Mosta. U toku 5. i 6. februara pojačan je pritisak sa juga i njemačke snage su uspjele da zaposjednu važan prilaz Risovcu, koji razdvaja zapadni i istočni dio Grmeča. Po spajanju dijelova 369. i

7. SS divizije u Bosanskom Petrovcu u podne 7. februara, i pored uspjeha otpora i odbrane 5. divizije na pravcu od Ključa, vojska i narod u planini Grmeč našli su se opkoljeni nadmoćnim neprijateljskim snagama.

U trenutku prodora neprijateljeve grupacije od Gudavca prema Jasenici, štabu 4. divizije, Okružnom komitetu i drugim organima NOP na tom području postalo je jasno da se neće moći sačuvati ni pojas sela uz samo podnožje Grmeča. Zato je naređeno povlačenje cijelog stanovništva u Grmeč, i dalje, prema jugoistoku, uz izvlačenje što je moguće više žita, stoke, raznih vrsta prehrambenih artikala i ostalog što se može evakuisati. Svakako, i toga puta prednost su imali ranjenici koji još nisu bili evakuisani iz grmečkih bolnica i novi ranjenici iz posljednjih danoćnih borbi.

Procjenjujući da je odbrana Grmeča neophodna i radi zaštite evakuacije ranjenika, stanovništva i ostalog prema jugoistoku, a pogotovu radi očuvanja jedinica i naroda ukoliko neprijatelj spriječi povlačenje prema jugoistoku, štab 4. divizije je 5. februara naredio potčinjenim jedinicama da brane Grmeč.

Važan zadatak je dobila 8. brigada - da čuva južni pravac da bi se obezbijedilo izvlačenje naroda i vojske preko Smoljana i Bravska, prema jugoistoku. Sjeverozapadni pravac na prostoru od Risovca, preko Suvajskog Međugorja, do Jasenice i Gornje trebalo je da štite bataljoni 2. brigade i Banijski odred, koji se tu zatekao u tom trenutku. Peta brigada štitila je sjeverni pravac od Jasenice do Lušci Palanke i Korčanice, dok je 6. brigada trebalo da štiti sjeveroistočni i istočni pravac od Korčanice i Lušci Palanke do spoja sa lijevim krilom jedinica 5. divizije prema Sanici.

Još prije organizovanja te opšte i sveobuhvatne odbrane Grmeča u njegovim šumama se već bila slila masa podgrmečkog stanovništva sa domaćom stokom i prtljagom koji se mogao u otežanim zimskim uslovima iznijeti, ili izvesti. I pored iznenadnih prodora neprijateljskih kolona stanovništvo se povlačilo organizovano pod rukovodstvom partijskih organizacija i narodnih odbora. Stanovništvo se povlačilo i stvaralo privremena naselja. Grupisalo se uglavnom prema selima i opštinama iz kojih je poticalo. Formirani su zbjegovi na najpogodnijim mjestima, pretežno u blizini postojećih građevina, bolnica, magacina i drugih institucija: oko Korčanice, u zaleđu Stare centralne bolnice, zatim u širem području oko Trovrha, oko Grmečkog oštrelja, u Ravnom dolu, u Torovarima, u Suvajskom Međugorju, na padinama zapadnog dijela Grmeča, prema Radiću i Bihaću, i na drugim mjestima. Koristeći iskustvo, stanovništvo je na brzinu izradilo kolibe, rede od oblica, a ponajviše od pruča i pokrivene granama.

Sve do prodora neprijateljskih kolona u šume Grmeča ishrana tog stanovništva bila je dobro organizovana. Narod je iznio zalihe hrane, a uz to je svaka porodica sa sobom pvela i dio svog stočnog fonda. Nisu postojali ni drugi problemi. Živjelo se organizovano, nastavile su sa radom političke organizacije i za postignute i naročite uspjehe čak su ljudi primani u KPJ.

Međutim, pojavile su se neke poteškoće na koje se unaprijed nije obraćala potrebna pažnja. Svakako, najveća nedaća je bila nesnosna studen. Vatre se nisu smjele ložiti, jer je gotovo svaka pojava dima po danu ili plamena noću dovodila do bombardovanja iz aviona ili gađanja iz artiljerijskih oruđa iz podnožja Grmeča. Studen je postajala još veći problem zbog slabe odjevenosti većine stanovništva i, posebno, zbog slabe obuće. Malo je ko od naroda imao na nogama kožnu ili gumenu obuću. Većina je bila obuvena u takozvane oputnjake, načinjene od sirove kože domaćih životinja. Djeca i žene su najčešće imali na nogama vunene čarape podašivene odozdo sirovom kožom ili nekom zakrpom. Od odjevnih predmeta na leđima su preovlađivali vuneni džemper. Malo je ko imao neki zimski kaput, mantil, vojnički šinjel ili suknenu seljačku dolamu. Već nakon nekoliko dana boravka u snijegu ta odjeća je počela da se dere, a posebno da se tanji i dere takva obuća, koju je kora smrznutog snijega prosto odnosila. Omladina, koja je dva puta prenosila ranjenike preko Grmeča, po povratku u zbjegove bila je gotovo obosila. Kožne oputnjake, a pogotovu vunene čarape potpuno je odnio smrznuti snijeg na dalekim putevima. Tako su oni na koje su se najviše mogli osloniti članovi KPJ, odbori i rukovodstva političkih organizacija već u vrijeme početka odbrane Grmeča bili izbačeni iz stroja raskravljenih i promrzlih nogu.

Studen je bila pogibeljna za djecu, posebno onu nošenu na grudima i za starije osobe. Raskvašena tijela dječija nisu mogli sačuvati nikakvi naponi majki od nesnosnog mraza, jer temperatura je, u prosjeku, iznosila oko 25 stepeni ispod nule.

Pretjerana vjera i nada naroda u mogućnost odbrane od neprijatelja negativno su uticali na pripreme stanovništva za život u zbjegovima. Nadajući se da će povlačenje biti privremeno, narod se nije najbolje odjenao niti opremio za tako veliku studen. Po povlačenju u Grmeč, iako je postojala direktiva da se ide na jugoistok, stanovništvo je radije ostajalo u šumi Grmeča sa svojim borcima nego se povlačilo. Manji dio podgrmečkog stanovništva prebacio se preko Grmeča, Smoljana i Bravaka i otišao na jugoistok.

Pri procjenama mogućnosti odbrane Podgrmeča i Grmeča nije se sagledavalo stvarno stanje, nesrazmjera u odnosu snaga i premorenost jedinica 4. divizije. Jedinice te divizije dani su bile u pokretu, išle su iz borbe u borbu, bez predaha, odmora i sna. U takvom stanju, u uslovima koji ne pružaju ni minimalne mogućnosti za predah, san, najminimalniju ishranu i druge potrebe, jedinice divizije su prihvatile odbranu Grmeča. U dnevnom izvještaju o stanju 8. februara 1943. njemačka komanda izvještava da je nakon trodnevnih žestokih borbi osvojen Trovrh: »Uništenje otpora na brdima Trovrha daje mogućnost da se snažno djeluje na zonu južno od Grmeča«.

U trenutku kada su njemačke kolone uspjele da prodru u šume Grmeča, rukovodstvo NOP na tom području donijelo je odluku o brzom povlačenju vojske, novih ranjenika i omladine prema jugoistoku. O da-

tumu te odluke ne postoji sačuvan dokument jedinica NOV i POJ. Prema sjećanjima preživljenih boraca, odluka je donesena 6. februara predveće.

Dvije krilne kolone vojske i izbjeglica: sjeverna, formirana na području Korčanice, i južna, na području Risovac - Krnjeuša - Lastva, uspjele su da se prebace na jugoistok i, već 7. februara, izbiju, preko Smoljana, na Bravsko. Sjevernu kolonu su formirali štab 4. divizije, koji se tada nalazio na području Korčanice, prateće jedinice i institucije štaba, kolona ranjenika, uglavnom onih koji su ranjavani u posljednjim odbrambenim borbama i 3. bataljon 5. kozaračke brigade, koji je držao liniju fronta ispred Korčanice i krenuo odatle kao zaštitnica štaba divizije, ranjenika i kolone izbjeglica i omladine od nekoliko hiljada ljudi. Južnu kolonu činile su jedinice 8. brigade, koja je, sa kolonom od nekoliko hiljada izbjeglica i grupom ranjenika uspjela da se probije, preko Željeznika i Smoljane, prema Bravsku.

Vjerovatno 6. brigada nije ni dobila naređenje za prebacivanje prema jugoistoku, a s obzirom da je, primjenjujući stalno taktiku aktivne odbrane po bataljonima, uspjela je da se održi zajedno sa izbjeglim narodom u nekoliko sela pod sjeveroistočnim padinama Grmeča. Nije ni napuštala taj teren. Ona je u tim najtežim trenucima glavnu pažnju posvetila čuvanju stanovništva za vrijeme upada neprijateljskih kolona.

U najtežoj situaciji našla se centralna grupacija naroda i vojske oko Trovrha, prema kome su bile angažovane najbrojnije snage 369. divizije, 7. SS divizije i podružne snage ustaša i domobrana.

Prikupljanje bataljona 2. i 5. brigade, pripremanje ešelona od nekoliko stotina novih ranjenika i bolesnika i prikupljanje omladine za formiranje opšte kolone za pokret prema jugoistoku obavljeno je u drugom dijelu dana 6. februara. Zbog brzine tog okupljanja nije prikupljena sva omladina, pa je oko 13.000 izbjeglica prikupljeno iz najbližih zbje-gova. Kasnije se taj broj povećavao prikupljanjem preostalog stanovništva u pokretu, naročito poslije razdvajanja 2. i 5. brigade i formiranja dviju kolona. U dokumentima i u sjećanjima niko ne spominje mjesto gdje se formirala ta velika kolona naroda i njegovih boraca, ali se na osnovu mogućih podataka može zaključiti da je nastala i krenula negdje sa istočnih padina Trovrha. Pred veće 6. februara 1943. duga kolona sa oko 2.000 boraca nekoliko stotina ranjenika i bolesnika i oko 15.000 izbjeglica krenula je na istok. Na njenom čelu išli su dva bataljona 2. brigade i 4. i 5. bataljon 5. brigade, za njima ranjenici i masa naroda, a na samom začelju zaštitnici - 1. bataljon 5. brigade.

Nijedna marševska kolona u istoriji čovječije borbe za egzistenciju i opstanak nije pošla u veću neizvjesnost od te. Među oko 17.000 boraca, žena, djece i staraca teško da bi se našao neko ko se u posljednjih nekoliko dana naspavao, odmorio ili normalno nahranio. Studen je stezala i lomila kamen u grmečkim brdima kada je ta kolona krenula kroz sniježne nanose, na mnogo mjesta visoke i po nekoliko metara, i kada su je, prema izvještajima »Njemačke komande za Hrvatsku«, lovile dobro opremljene tri njemačke divizije, sa stotinama artiljerijskih oruđa i desetinama borbenih aviona. Istovremeno, nikada nije došlo do tako

snažno izraženog jedinstva naroda i njegove vojske kao u toj koloni. Sa jednakim snagama su se borili za život promrzla podgrmečka djeca i majke, njihovi očevi i sinovi iz 2. krajiške i Kozarčani iz 5. brigade, čije su porodice ili bile pokošene u ljetnoj ofanzivi na Kozari, ili u tom trenutku bile izložene najtežim opasnostima negdje iza neprijateljevih leđa.

Izbjeglice u toj koloni, uz zaštitu vojske, i pored svih nedaća osjećale su izvjesnu sigurnost i gajile nadu. Još je teže bilo zbjegovima koji su bili daleko od vojske, u neizvjesnosti, bez vatre i u samrtničkim kandžama mraza. Pokušaj nekih malih zbjegova da izbjavljanje nadu u povratku u sela koje je neprijatelj zaposjeo još tragičnije se završavao. Na primjer, zbjeg naroda iz Gornje Suvaje, koji je bio smješten u Suvajsko Međugorje, u trenutku kad su neprijateljevi vojnici prešli kroz šume Grmeča vratio se u selo. Odmah po povratku, umorne i promrzle, fašisti su ih pobili pred njihovim kućnim pragovima.

Kroz nemoguće uslove centralna kolona je lagano išla naprijed. U toku noći naišla je na jednu od njemačkih jedinica. Uslijedio je oštar sukob, uz obostrane žrtve, i zbjeg se vratio nazad, po svoj prilici na sjever. Na čelu kolone bio je 1. bataljon 5. brigade, zatim ostali dijelovi 5. brigade, pa narod, i na začelju 2. brigada.

U toku 7. februara, zbjeg se uz zaštitu vojske odmarao u jednoj grmečkoj uvali. Spavati se nije moglo, niti smjelo od studeni, a vatre se nisu smjele ložiti.

Noću, između 7. i 8. februara, kolona je, opterećena još većim zamorom i iznemoglošću, krenula dalje. U toku noći ponovo je naišla na jaku zasjedu njemačkih jedinica. Došlo je do žestoke borbe, u kojoj je bilo mnogo žrtava, naročito među civilima. Sukob se odigrao na dužoj liniji. Kolona je prepolovljena. U jednom smjeru je krenula 5. brigada sa dijelom zbjega, a u drugom 2. brigada sa drugom polovinom zbjega. Zbjeg se u to vrijeme već bio povećao, jer je svaka kolona imala više od deset hiljada izbjeglica.

Nijedna od ovih kolona više nije znala mjesto gdje se nalazi i pravac kojim se kreće. Išlo se više nasumice. U toku 8. februara, kolona 5. brigade, jedno vrijeme samo se lagano kretala, a onda je veći dio dana odmarala na jednom zaklonjenom proplanku, gdje su naložene vatre, jer zbog lošeg vremena avioni nisu mogli da izvode borbene letove, a neprijateljske kolone koje su krstarile Grmečom nisu bile u blizini. Skuvano je i nešto pure, ali samo toliko da se utoli nesnosna glad. Taj odmor i male količine kaše omogućili su pokret slijedeće noći. Kolona je u toku cijele noći između 8. i 9. lagano išla, a niko u njoj nije znao pravi smjer kretanja. U osvit se vidjelo da su na istom mjestu na kojem su odmarali dan ranije. Čitavu noć kolona je kružila kosama neke veće uvale na padinama Trovrha. Izlazak premorenih boraca i naroda na mjesto odakle se juče krenulo poljuljalo je moral i kriza je počela da dostiže vrhunac. Međutim, u nekom manjem zbjegu, pronađenom u blizini, nađen je vodič koji je dobro znao staze po tom dijelu Grmeča. Pred veče, on je kolonu izveo iz šume u naselja između sela Lastve i Risovca. Znatno dio naroda, boraca i svi ranjenici našli su

smještaj u napuštenim kućama. Tek ujutro se saznalo da su u susjednim zaseocima prenočili njemački vojnici. Kolona je u toku 10. februara, lagano i oprezno se krećući nastanila put na sjever, padinama Grmeča. Neprekidno se uvećavala, jer su se u nju utapali manji zbjegovi koji su ostali u tim šumama. U noći između 10. i 11. februara, nakon pet dana i noći provedenih u lutanju po Grmeču, 5. brigada je, vodeći sa sobom stotinjak ranjenika, nekoliko stotina promrzlih i oboljelih boraca i oko 10.000 izbjeglica, prosto pregazila njemačku jedinicu na komunikaciji između Jasenice i Benakovca i izvukla tu kolonu za leđa neprijatelju u Potkalinje i susjedna sela.

Poslije sukoba sa jakom grupacijom neprijatelja u noću između 8. i 9. februara, negdje u predjelima oko Trovrha, 2. brigada je sa grupom ranjenika i promrzlih vojnika, prateći zbjeg u kome je bilo više od 10.000 izbjeglica, krenula na istok. U toku devetog i naročito noću između 9. i 10. februara imala je više jačih okršaja sa neprijateljem. Krećući se na istok, primicala se sjeveroistočnim padinama Grmeča, gdje je 6. brigada, u selima istočno od Lušci Palanke, vodila žestoke borbe radi zaštite ugroženog naroda. U neprijateljevim izvještajima, pisanim tih dana, navodi se da njegove snage u tom predjelu Grmeča imaju stalni vatreni dodir sa jedinicama NOV i POJ. Uveče, 10. februara, ova kolona se primicala istočnim padinama Grmeča. Žestoke borbe i stalna pucnjava na širem području oko sela između Lušci Palanke - Međeđeg Brda - Bošnjaka i Jelašinovaca, najavljivali su da se u podnožju Grmeča sačuvala uža slobodna teritorija. Na tom prostoru i 6. brigada je štitila više od 10.000 izbjeglica. Prenoseći operacije sa jednog područja na drugo, 6. brigada je izbjegla da povlači svoje ranjenike i zbjeg u Grmeč. I borci 6. brigade su, prema pojačanoj pucnjava koja je dolazila odozgo, iz šume, zaključili da je to neka od brigada sa izbjeglim narodom. Odmah je naređeno da se pripremi doček iscrpljenih boraca, ranjenika i naroda. Našlo se dovoljno rezervi da se pripremi i hrana.

U toku 11. februara razbijena je neprijateljska kolona koja je dejstvovala između 2. i 6. brigade i kolona naroda, zajedno sa grupom ranjenika i oko 300 promrzlih boraca, izvedena je iz grmečkog studenog pakla i smještena privremeno u oslobođena sela. Privremeni i kratki predah u toplim kućama, uz najskromniji topli obrok, omogućili su dalje izvlačenje te već potpuno iscrpljene kolone, u kojoj je svakom drugom ili trećem borcu ili civilu trebala nečija pomoć da bi se mogao kretati dalje. Odmah po izvlačenju kolone, koja je išla uz 2. brigadu, neprijatelj je počeo koncentraciju svojih snaga sa namjerom da napadne obje jedinice i zbjegove, i da ih uništi. Međutim, štabovi brigada su to očekivali i već u toku 11. februara razradili su plan izvlačenja ranjenika i naroda u pozadinu neprijatelja, prema Lipniku.

Prije nego što je neprijatelj uspio da prikupi jače trupe, jedinice 2. i 6. brigade su noću između 11. i 12. februara probile neprijateljske linije između Vitoroge i Kiska, na putu Sanski Most - Lušci Palanka, i izveli u zaleđe neprijatelja, dublje u sela Podgrmeča, ranjene i promrzle borce i narod iz zbjega. Izvanrednu ulogu u zaštitnici te kolone prilikom njenog izvlačenja imao je 1. bataljon 6. brigade, kojim je tada ko-

mandovao jVilančić Miljević. Iznenadeni neprijatelj, kad je 12. februara udario na prazno, iskalio je bijes na zaostalim grupama izbjeglica i mještana iz Lušci Palanke, Tuk Bobije i Jelašinovaca, i njih oko 400 na najzvjerskiji način poubijao.

.

Borce 4. divizije i izbjeglice u glavnim kolonama i manjim zbjegovima pratile su sve vrijeme boravka u Grmeču teške nedaće, među kojima je uz glad i žeđ, posebno teška bila nesnosna studen. Ona je bila pogibeljna naročito za djecu, starije osobe i za sve fizički slabije izbjeglice, a naročito za one lakše odjevene. Hladnoća je tih dana u prosjeku bila minus 25 stepeni, praćena često hladnim vjetrom. Rijetko su postojali uslovi za loženje vatre kad su neprijateljske kolone počele da pretresaju grmečke šume.

Svako loženje vatre po, danu, kada su mogli da izlijeću avioni, dovodilo je do bombardovanja i mitraljiranja i do velikih žrtava u tim kolonama i zbjegovima. Loženje vatre noću moglo je da posluži kao signal za neprijateljske kolone koje su krstarile šumom da napadnu borce i narod oko tih vatri, i bili su, istovremeno, siguran mamac neprijateljevoj artiljeriji, koja je danonoćno dejstvovala. Istovremeno, loženje vatri, kada se smjelo ložiti ili kad se ložilo uz siguran rizik, bilo je opasno za ljude kojima su se dijelovi tijela počeli da smrzavaju. Utopljavanje samo jednog dijelića polusmrzlog tijela, uz još jače zahlađivanje suprotne strane tijela, dovodilo je do neke vrste sna iz kojeg se više ne razbuđuje, do »bijeke smrti«.

.

Jedna od prvih opasnosti kojoj su naročito bili izloženi borci koji danima i noćima nisu imali sna bile su halucinacije. Monotonija snijegom obavijenog Grmeča, uz stalan umor, pretjeranu opreznost i jednoličnu bjelinu, dovodila je do slabljenja opažanja u većem broju boraca. Premoreni ljudi u takvim uslovima su padali u neku vrstu polusna, u kome često nisu bili u stanju da prate i kontrolišu svoje postupke. U takvom stanju do izražaja su dolazile prigušene i trenutne želje, strah, nevjerica i, konačno, gubljenje veze sa stvarnim svijetom. Već drugog ili trećeg dana probijanja kroz jednoličnu bjelinu borci su počeli da podliježu slabostima gladi i žeđi. Izlazili su iz kolone, pojedinačno ili u grupama, zastajali pored panjeva, stabala i kamenih gromada i vadili svoje porcije vjerujući da primaju hranu. Isto tako, zaustavljali su se i saginjali kao da grabe vodu i činili pokrete kao da je piju. Nesnosna studen pojačavala je želju za toplinom i ognjištem. Borci su se okupljali oko kamenica ili panjeva i držali ispružene ruke prema hladnom objektu, zamišljajući kao da se griju oko naloženih peći. Pojedini borci su se osjećali kao da se nalaze na željenom mjestu, kod svojih kuća, kod rodbine, u nekom gradu itd. Često su im se pričinjavali određeni zvući,

koje je čulo i po više boraca, na primjer žubor vode, rad vodenice, lavež pasa, i slično.

Narednih dana uslijedio je još teži oblik halucinacija - međusobno sumnjičenje, pa često i samosumnjičenje. Sve je to dovodilo do međusobnih zapleta, čak i do puškarenja i ubistava. U sve težem stanju mogao je da bude sumnjiv svaki nepoznati borac. Određena sumnja zahvatila je sve više boraca i širila se kao zaraza. Tako se počelo sumnjati da su četnici pripadnici poznatih četa i komandi mjesta podgrmečkog područja. Povod je bila zeleni komadić čohu koju su nosili kao dopunsku oznaku na rukavima. Takve ljude su počeli smatrati pripadnicima četničkih jedinica i odmah su ih strijeljali. Počelo se sumnjati i u nepoznate borce odjevene u njemačku uniformu. Takve su počeli proglašavati neprijateljem i na mjestu su ih strijeljali. Fizički i moralno-politički jači ljudi, koji su svojom voljom, stalnim radom i pokretima izbjegli halucinacije, morali su ulagati posebne napore da suzbiju takve pojave i spasu jedinicu ili kolonu boraca u maršu od rasula i propasti. Ti ljudi su već u toku marša kroz Grmeč otkrili da je najbolji način borbe protiv halucinacija stalno angažovanje, kretanje i samokontrola.

Izbjegličke kolone i grupe manje su bile podložne halucinacijama, ali su znatno više bile izložene košenju od takozvane »bijeke smrti«. Ta pojava je bila naročito pogibeljna za male zbjegove ili grupe izbjeglica koje su se izdvajale iz kolona u kojima je bilo boraca i snažnih muškaraca koji su mogli da izdrže studen. U većim i organizovanim zbje-govima ili kolonama ljudi su morali nešto da rade ili da se kreću, a to je bio jedan od osnovnih načina da se jedinka održi u životu. Ozeble grupe izbjeglica, pa i manji i neorganizovaniji zbjegovi, pribjegavali su opasnosti od loženja vatri, pa ih je, ukoliko rasplamsali plamen po noći i dim po danu nisu doveli neprijateljsku avijaciju, naveli na to mjesto neprijateljsku kolonu ili skijaše ili stizala »bijela smrt«. Prvi plamen kod smrznutih izaziva želja za što većom toplinom. Prisutni su rasplamsavali vatru ispod koje se topio snijeg, pa bi nastajala rupa u snijegu. Prozeble izbjeglice bi posjedale okolo, po ivici te rupe, i razgrijavali prednji dio tijela, dok se zadnji još intenzivnije smrzavao. Ogromna razlika između temperature dvije strane tijela pojačavala je umor i san. Ljudi su postepeno padali u blagi san, koji je postojao sve dublji, do same smrti. Tako bi te grupe ostajale uz vatru zauvijek. Na najmasovnije dejstvo »bijeke smrti« naišla je kolona 2. i 5. brigade negdje u središtu grmečkih šuma. Oko zagašenih velikih ognjišta bilo je u sjedećem položaju mrtvo već oko 350-400 djece, žena i staraca i izbjeglica iz udaljenih krajeva, koji su već danka bili u pokretu kroz studen i sniježne vijavice. Preživjeli su naišli na mnogim mjestima na manje grupe stradalih od »bijeke smrti«. Pojedince koji su bili mlađi i otporniji i davali još znake života odmrzavali su i vraćali u život. Činili su to tako što su smrznutog prvo trljali snijegom a onda ga lagano utopljavali, pri čemu je posebno bilo važno da unesrećeni popije štogod toplo.

Znatnom broju tih izbjeglica koji su nastojali da se grijanjem uz te vatre osvježe poslije napuštanja ognjišta promrzle su noge, a onima koji su bili slabo obučeni ili su u toku kretanja obosili. Najveći dio omla-

dine koja je prenosila ranjenike preko Grmeča, naročito oni koji su prenosili ranjene borce u dva maha, kao i borci u jedinicama koji su bili stalno u pokretu, ili kao snažniji pravili prtinu, bio je obosio. Samo vojničke cokule su mogle izdržati toliki put kroz smrznuti snijeg, posebno kroz koru koja se stvarala na površini. Oštre ivice kore prosto su odnosile ivicu oputine ili vunelih čarapa i krvarili tabane i listove. Takvi ljudi su, bez obzira na fizičku ili moralnu snagu, veoma teško išli dalje. U svakoj krajiškoj brigadi koja je išla kroz Grmeč bilo je po 200-300 promrzlih boraca koji se više nisu mogli kretati bez tuđe pomoći. Još veći procenat promrzlih bio je u izbjegličkoj koloni. Rijetka je koja omladinka koja je bila angažovana u iznošenju ranjenika ili na drugim poslovima, ili žena koja je nosila djecu, ostala nesmrznutih nogu. Neke od njih su bile u takvom stanju da nisu mogle dalje. Tako je jedna starija žena, smrznutih i raskrvavljenih stopala, već potpuno iznemogla, predala svoje unuča borcima i zamolila ih da ga iznesu, objašnjavajući im da joj je to jedino od devetero koje je ostalo u životu.

Sve te tegobe, koje su trajale bez zastoja i po nekoliko dana, dovodile su pojedince do nenormalnog stanja i uslovljavale nenormalna ponašanja. Jedna od opasnih pojava bila je ravnodušnost i slabljenje osjećaja straha koje čovjeka tjera da ide naprijed i da se spasava. U takvom stanju pojedinci su vršili samoubistva ili indirektno išli u smrt, "na primjer izdvajanje iz kolone i ostajanje iza neke jelke u snijegu, gdje je smrt ubrzo nastupala. Bilo je i suprotnih pojava i da se u neznanju satima nosi mrtvo dijete na rukama, ili da se živo dijete baci u snijeg. Najveća opasnost je bila ravnodušnost i odsustvo straha u trenucima kad je neprijatelj napadao. Prilikom pripremanja zbjega za proboj prema Lipniku, 11. februara, aktivnostima NOP zadavalo je brigu pokretanja pojedinih izbjeglica ili čak grupa koje nisu osjećale potrebu da bježe i da se sklanjaju ispred neprijatelja. Zahvaljujući naporima i brzini boraca, pozadinskih organizacija NOP i, posebno, komunista i omladine, u organizovanim zbjegovima i kolonama, i pored svih ovih tegoba, spasen je veliki dio bolesnih i promrzlih.

I u malim zbjegovima, i pored toga što su bili izloženi većim opasnostima, došla je do izražaja sposobnost i otpornost pojedinih aktivista NOP-a i uopšte žitelja Podgrmeča. Ljudi u mnogim od tih grupa, naročito u onim koje su ostale u manjim šumama u selima Podgrmeča, ostale su žive i sa manje napora i patnji od onih koje su izbjegle u Grmeč. Znatan broj tih malih zbjegovima i u šumama Grmeča, nalazeći sopstvena rješenja, ostao je u životu i vratio se u svoja sela.

Prema svježim podacima koje su prikupili organi NOP u Podgrmeču, neposredno posle ofanzive u grmečkoj epopeji, poginule su i nestale, ne računajući izbjeglice sa Banije i drugih vanpodgrmečkih područja, 3.863 osobe, među kojima veći broj žena i djece. Broj poginulih boraca u jedinicama NOV i POJ koje su učestvovala u tim borbama nije ovdje uračunat, a i on je bio znatan. Istovremeno, neprijatelj je u tim operacijama zarobio i odveo 1.229 osoba sa područja Podgrmeča, od kojih se mnogi više nikad nisu vratili iz fašističkih logora. U vrijeme gr-

mečke epopeje promrzlo je 1.256 osoba, među kojima najveći broj žena i omladine. Ogromne su bile i materijalne žrtve. Neprijatelj je opljačkao i odnio sve što je mogao da ponese sa sobom, a uništio je ono što se nije moglo iznijeti.

Posebno veliki gubici su bili među kadrovima i aktivistima NOP u Podgrmeču koji su u vrijeme ofanzive bili cijelo vrijeme, na najtežim i najopasnijim mjestima i zadacima. Od oko 270 članova KPJ u Podgrmeču, poslije grmečke epopeje na svoje ranije zadatke vratilo se samo 89 članova. Dio tih aktivista ostao je u jedinicama NOV i POJ, ali ih je znatan broj izginuo u vrijeme borbi u Podgrmeču i u samom Grmeču.

No i pored ljudskih i materijalnih žrtava, neprijateljska ofanziva na Podgrmeč nije okupatorima i njihovim saradnicima donijela ni približno očekivane rezultate. Ne samo da glavne snage NOV i POJ nije uništio u poduhvatu »Vajs-1«, već ni pokret u tome kraju nije ni za trenutak zaustavljen. Sam neprijatelj je morao da prizna svoj neuspjeh.

Zbornik dokumenata i podataka Narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 9; dr Isidor Levi »Rad u partizanskoj bolnici i na evakuaciji ranjenika« - »Podgrmeč u NOB« Beograd 1972, str. 729-733; Mirko Pekić, »Borbe i zbjegovi naroda u Grmeču januar-februar 1943« - »Podgrmeč u NOB«, str. 645; Petar Vojnović, »Neka sjećanja na borbe u januaru i februaru 1943« - »Podgrmeč u NOB«, str. 650; Milutin Vujović, »Zbjegovi u Grmeču« - »Podgrmeč u NOB«, str. 677; Dušan Uzelac, »Grmečke bijele noći«; Milorad Gončin, Monografija »Druga krajiška NOU brigada« i Branko Božić, »Sanski Most u NOB 1941-1945.

Na Kozari poslije smotre

TRIVUN PUVALIĆ

Poslije smotre 4. krajiške divizije, koju je izvršio vrhovni komandant drug Tito 7. januara 1943. godine, 2. krajiška i 5. kozaračka brigada krenule su na Kozaru i prema Lijevče Polju.

Prešavši Sanu, 2. brigada je stigla na teren Kozare, koji je u to vrijeme bio pod sniježnim pokrivačem. Ispred nas su bila sela iz kojih se nije vidio ni pramen dima iz dimnjaka, što je bio znak da tu nema nikoga živog. Nijemci su pokupili sve, malo i veliko, staro i mlado, i otjerali u zloglasni logor Jasenovac, ili su ih pobili u toku kozaračke ofanzive. Vidjevši kako je narod stradao, borci naše brigade su se zakleli da će ga osvetiti.

Osamnaestog januara 2. bataljon je napao žandarmerijsku kasarnu u selu Trebovljanima na petnaestom kilometru od Bosanske Gradiške i likvidirao je za nekoliko časova.

Poslije te borbe brigada je imala odmor 19. i 20. januara 1943. u Donjim Podgradcima, sa isturenim 4. bataljonom u predstraži u selu Vrbaška, prema Bosanskoj Gradišci. Dvadesetog januara, oko 14 časova, 2. bataljon je bio postrojen radi pokreta. U tom trenutku Nijemci su, maskirani u bijela odijela, napali iznenada 4. bataljon. U njemu su većinom bili omladinci koji su po kućama sušili svoju odjeću i obuću. Borci su prihvatili borbu onako kako je ko bio zatečen. Vidio sam drugove kako odstupaju po snijegu ostavljajući za sobom krvave tragove. Naš bataljon je odmah krenuo u protivnapad. Moja četa je dobila zadatak da ide lijevo od ceste, prema rijeci Vrbaškoj. Kad smo prišli bliže nije bilo mjesta za razvoj moga voda, pa smo ostali u rezervi. Nisam mogao da gledam kako se moji drugovi bore i ginu, a ja sa puškomitraljezom da stojim u pozadini. Zato sam se, bez odobrenja komandira voda, prebacio preko ceste i dopuzao do Vrbaške.

Odmah sam prihvatio borbu, te sam ubio i ranio nekoliko Nijemaca.

Lijevo od mene nalazilo se nekoliko drugova, a među njima i puškomitraljezac Slavko Praštalo iz sela Lipnika. On je tukao puškomitraljezom iz stojećeg stava. Ubrzo je bio smrtno pogođen, a neki drugovi ranjeni.

U toku borbe dopuzio je do mene komandir čete Dušan Vuković i rekao mi da prekinem paljbu i dam puškomitraljez da on bije. Učinio sam tako, ali nije ni metka opalio a već je, smrtno pogođen, pao na

mene. I mene je nešto dohvatilo i po licu me je oblila krv, ali nisam osjećao nikakav bol. Svalio sam Dušana sa sebe, uzeo puškomitraljez, ali pošto mi krvarenje po licu nije prestajalo, morao sam da odstupim.

Vratio sam se u svoj vod, gdje mi je bolničarka Stana ukazala pomoć i rekla da su me ranila sitna parčad gvožđa. Povadila ih je i previla mi glavu plaćući. Za to vrijeme komandir voda Nikola Milanović grdio me je što sam bez odobrenja otišao u borbu. Rekao sam mu da je komandir čete Dušan Vuković poginuo. Pogodio ga je metak kroz srce, prošao kroz tijelo i pogodio u šaržer automata koji je imao preko leđa. Municija u šaržeru je eksplodirala i ranila i mene.

Poslije previjanja bolničarka Stana me odvela u jednu kuću u Donjim Podgradcima, gdje je domaćin slavio svetog Jovana, tako da sam taj dan i datum, 20. januar 1943, dobro zapamtio. Stana je poginula u četvrtoj ofanzivi na Benakovcu. Uveče su svi ranjenici upućeni u bolnicu Bukovica na Kozari, gdje su nas u toku noći i sjutradan previli. Nas pet lakše ranjenih krenuli smo preko Sane i potkozarskih sela u Podgrmeč. U to vrijeme već je počela četvrta ofanziva.

Pomoćnik mitraljescu Todoru Novakoviću

BRANKO LUKAČ

Druga krajiška brigada formirana je 2. avgusta 1942. u selu Bošnjaci, kod Bosanskog Milanovca.

U tu novoformiranu brigadu stupio sam sa 14 godina i bio raspoređen u 3. bataljon, kojim je komandovao Mile Vučenović. Određen sam u 1. četu za pomoćnika puškomitraljesca Todora Novakovića, koji je bio rodom iz Usoraca.

Odmah po formiranju brigade, krenuli smo u napad na ustaško uporište u Vrhpolju, a zatim prema Manjači, gdje smo duže vremena vodili teške borbe sa neprijateljem. Povratkom iz Manjače, došao sam u svoje rodno mjesto, gdje sam preživio jednu veoma tešku bitku u svome selu Ništavcima.

U ovom teškom okršaju naših i neprijateljskih jedinica, došlo je do velikih materijalnih i ljudskih gubitaka i sa naše i sa neprijateljske strane. U ovoj borbi poginuo nam je i komandir čete Brane Mitrašinović.

Usijedila je komanda, da se povučemo, jer je na položaju već postalo neizdržljivo. Kompletne čete i taj moj vod, kojim je komandovao Vlado Bujić iz Rakelića, krenuli su u odstupanje. Samo mitraljezac Todor, čiji sam bio pomoćnik, nije poštovao komandu, tako da se nije ni sa mjesta pomjerio, već je pogledavao oko sebe, pa ugledavši preko puta mrtvog pomoćnika drugog mitraljesca, naredi mi da mu donesem municiju.

Mrtvi pomoćnik je bio strašno krupan čovjek, a ležao je potrbuške sa podmotanim rukama ispod sebe. Upotrebio sam svu snagu da se dokopam te municije, uz stalnu neprijateljsku vatru. Kada sam Todoru dodao municiju, ovaj je odmah ustao i u stojećem stavu nastavio da tuče rafalno po neprijatelju. Neprijateljski vojnici, zbunjeni i iznenađeni, počeli su da bježe, a on je počeo trčati za njima, neprekidno koseći rafalima. Jurili smo ih tako oko 500 metara, a zatim zastali kod najisturenije kuće na brdu. Stajali smo tako, jedan pored drugog, kada odjednom spazismo, kako nam sa desne strane trče tri neprijateljska vojnika, a zatim okrenuše putem nizbrdno od nas. Todor pogleda za njima i ne htjede ni metka da opali.

Kako smo se nalazili na uzvišici, lijepo se moglo da vidi, kako neprijateljski vojnici bez ikakvog rada i komande bježe. I dok smo mi tu stajali i posmatrali, iz jedne kuće ispod nas izađe jedna žena i donese nam tepsiju, u kojoj se nalazilo nekoliko kolačića i malo sira. Prilazeći, reče nam: »Zdravo, prijatelju Todore«. Na to joj Todor otpozdravi. Bila

je to Deva Vuković. Stavi tepsiju pred nas i zagleda se u mene, pa me pomilova i reče: »Drago moje dijete, kuda ćeš ti tako malen, ostani tu kod mene«. Na to se Todor naljuti, pa joj vrati kolačić, prihvati se mitraljeza i krenu. Ostadoše kolačići, a prija bez riječi pobježe. Krenuli smo odatle prema kući Bože Vrkeša. Idući za Todorom, stalno sam žalio one kolačiće i sir, jer sam bio jako gladan. Dolazeći pred kuću, kojoj smo se uputili, preko puta rijeke Sane, sa željezničke stanice Pejići, kretao je voz pun neprijateljskih vojnika, municije i oružja.

Bilo je to udaljeno od nas na oko hiljadu metara. Todor nasloni puškomitraljez, pa opali rafalom po vozu. Voz stade, neprijatelj izlazi iz njega i zauzima položaj. Ceka, ali više nema napada.

Ponovo se neprijateljski vojnici ukrcavaju u voz, koji zatim krenu, a Todor opet opali rafal. Tako smo ih tri puta zaustavljali, sve dok nije stigla naša četa, koja je bila odstupila.

Pristizanjem čete krenuli smo u pravcu Donjih Rasavaca. Neprijatelj se brzo povlačio u pravcu Prijedora, da bi između 18. i 19. decembra 1942. koncentrisao svoje snage u okolini Prijedora i krenuo u pravcu Gornjih Rasavaca i napao naše položaje, koji su se nalazili u okolini crkve u Rasavcima.

Noću između 20. i 21. decembra, neprijatelj je napao naše položaje u okolini crkve u Gornjim Rasavcima. Podržavala ga je jaka artiljerijska vatra. Bili smo prisiljeni na povlačenje, tako da je 3. četa, kojom je komandovao Simo Mrda odstupala desnom stranom od pravca Ljubije rudnika, vodeći istovremeno žestoku borbu sa neprijateljem. Druga četa pod komandom Đure Vučenovića, zvanog BUSE, povlačila se lijevom stranom u pravcu Starog Majdana, takođe vodeći žestoke borbe i noseći neprijatelju velike gubitke. Između ostalog, ovdje je uništen i jedan neprijateljski tenk.

U okolini Starog Majdana zadržali smo se nekoliko dana, da bi smo jedne noći krenuli u pravcu Jasenice, gdje smo stigli na smotru 4. krajiške divizije 7. januara 1943.

Taj dan - 7. januara 1943. - kao mladom borcu Titove armije, ostao mi je u najlepšem sjećanju. Naime, kada sam vidio koliko nas je došlo na taj skup, pomislio sam, niko nam ništa ne može. Tada sam prvi put i vidio druga Tita. Igralo se, pjevalo i veselilo. Zatim je usledilo naređenje za pokret i krenuli smo preko dugih njiva, Rujiške, velike i male, te još nekih sela kojih se više i ne sjećam i stigismo do rijeke Sane, pa preko iste u selo Podgradce. Tu smo se razmjestili po kućama i malo odmorili, bio je to već 19. januar 1943. Sutradan, 20. januara, krenuli smo u pomoć našem bataljonu, koji je vodio tešku borbu sa neprijateljem oko žandarmerijske stanice u Podgradcima. Odmorni i željni borbe, obasuli smo neprijatelja iz svih oružja, tako da smo preživjele neprijateljske vojnike primorali da se u ranim jutarnjim časovima predaju.

Krenuli smo dalje u pravcu Topole, ali se tu nismo puno zadržavali. Neprijatelj je počeo ofanzivu na Podgrmeč, pa smo i mi dobili naređenje da se što pre vratimo nazad. Po dolasku u Podgrmeč, zauzeli smo položaje oko neprijatelja na Benakovcu. Moja četa je dobila zadatak da opkoli lugarsku kuću i likvidira njemački štab, za koji se pretpostavljalo da se nalazi u njoj. Krenuli smo, opkolili kuću i ostale prateće ob-

jekte oko kuće. Zalegli su borci, svaki za neki od predmeta, koji bi ih štitio u slučaju otvaranja vatre od strane neprijatelja. Samo mitraljezac Todor prolazi sve i ide direktno do ugla na ulazu u kuću. I ja idem za njim. Stojimo pred ulazom. Ja ispod prozora. U kući se čuje neka lupa. Strahujem od bombi, koje neprijatelj može da izbaci kroz prozor. Odjednom nestade Todora. Gledam gdje je, a on se nalazi u kući. Toga momenta iz kuće izlazi krava. Ulazim i ja za Todorom, a u kući napušteni puni stolovi hrane i pića.

Za nama je dotrčao komandir čete, skrećući nam pažnju, da se ništa ne dira, jer postoji sumnja da je neprijatelj preostalu hranu zatrovao, a Todor je već punio svoje džepove.

Krenuli smo odatle prema položaju, na koji se neprijatelj bio povukao. Bili smo otkriveni i na nas je otvorena jaka vatra iz automatskog oružja. Bili smo primorani da krenemo na juriš. Tu sam prvi put bio ranjen u desnu ruku.

Tako ranjen, upućen sam u bolnicu 1. proleterske divizije, sa kojom sam stigao u Duvnu. Vrlo brzo sam se oporavio, mada rana još nije bila zarasla. Bio sam pokretan, pa sam kao takav upućen u 3. kragujevački bataljon 1. proleterske divizije, sa kojom sam učestvovao u borbi za oslobodjenje Prozora.

Kasnije sam bio pušten kući na nekoliko dana. Dok sam se nalazio kod kuće, uslijedila je Peta neprijateljska ofanziva, tako da se nisam mogao javiti u jedinicu, već sam se javio u štab 4. divizije, koji se u to vrijeme nalazio u Zdjeni kod Sanskog Mosta. Kao vodnik voda u proleterskim jedinicama iz štaba 4. divizije upućen sam u 6. brigadu, u 4. bataljon kod Nikole Japundže, a ovaj me uputio u 1. četu za vodnika 3. voda. Tu mi je bio glavni zadatak da vodim udarnu grupu, koja je bila osnovana poslije napada na Bosanski Petrovac.

Partijski sastanak u Podgradcima

MILOŠ BUNDALO

Neposredno posle slavlja smotre 4. krajiške divizije u Srpskoj Jasenici, 7. januara 1943. jedinice 2. i 5. krajiške brigade prešle su preko reke Sane na teren Kozare i Podkozarja. Nakon dugog i napornog marša po snežnom i vrlo hladnom vremenu, a i uz povremene sukobe sa neprijateljem, 2. bataljon 2. krajiške brigade stigao je, početkom druge polovine januara, u ranim jutarnjim časovima, u Donje Podgradce, odakle je neprijatelj već bio protjeran. Prema naređenom rasporedu, Treća četa ovog bataljona, smestila se u krajnje četiri zgrade na severu naselja. Posle jutarnjeg obroka, ozebli i umorni borci jedva su čekali da predahnu u toplim i prijatnim prostorijama. Raspored za smeštaj bio je po vodovima u tri kuće, a u četvrtoj se smestila komanda čete.

Komandir 1. voda, Mičo Delić, smestio je sve svoje borce u jednu veću topliju prostoriju u kući prijatnih domaćina. Delić je naredio da se borci što bolje odmore, dao je raspored dežurstva i rekao nam, da ćemo o daljem pokretu biti na vreme obavešteni, a zatim je izišao iz prostorije. Za kratko vreme svi su zaspali, izuzev dežurnog, koji se prema utvrđenom rasporedu menjao svakih trideset minuta. Za vreme smene drugog dežurnog, Mičo Delić je ponovo ušao u prostoriju i tiho zamolio dežurnog da probudi Bilića, desetara 1. desetine. Pošto dežurnom nije pošlo za rukom da probudi Bilića, Mičo Delić mu je prišao bliže, dodirnuo ga nogom u stopalo i viknuo: »Biliću, diži se, brže«. Bilić je na ovaj ton glasa, koji je dobro poznao, skočio i ugledao svog poštovanog i voljenog druga, neustrašivog borca i komandira voda, a zatim zapitao: »Šta je, Mičo, je li napadaju? Samo što sam zaspao, a ti me dižeš«. Mića gaje sažaljivo pogledao, dobacivši mu: »Spremi se, hitno je, i to polako u tišini, da ne ometaš odmaranje drugih boraca«. Sačekao je Bilića dok se spremio, uzeo ga pod ruku i izveo iz kuće. Pred kućom mu je rekao da idu u komandu čete. Bilić je na to zastao i zamišljeno zapitao: »Šta ćemo u komandu čete. Nisam ništa skrivio«. »Tačno je, da nisi krivac, ali jesi borac, desetar prve desetine moga voda i zreo čovek za ono, o čemu smo više puta razgovarali, da budeš član KPJ«. Tek tada Bilić zastade i čuteći pogleda svoga komandira voda u oči, a po izrazu lica mu se videlo da je zbunjen i iznenađen, i tako bez reči nastavi da korača pored svoga komandira. Poznavajući dobro svoga druga i borca Bilića, Delić ga je, usput, po ko zna koji put molio i upozoravao da ne bude tvrdoglav, nego da prihvati tu čast da

postane član KPJ, jer po njegovoj oceni i mišljenju komande, Bilić je ispunio sve uslove za tako nešto. Bilić ga je ponovo zbunjeno pogledao i upitao: »Mićo, je si li i ti u tom društvu najboljih?« Mića mu je potvrdno odgovorio, a Bilić je samo odlučno dodao: »Slažem se«. Stigavši pred kuću, gde se održavao sastanak, Mića Delić je otvorio vrata i prvi ušao, a za njim je ušao i Bilić, pomalo stidljivo i sa strahopoštovanjem.

Sedajući, Bilić je gledao oko sebe, da bi video ko je iz 3. čete na ovom sastanku, jer se odlučivalo o njegovom prijemu u KPJ. Video je, pre svega, Stojana Rajilića, komandira 3. čete, Boška Bundala, svoga rođaka, političkog komesara čete, Dušana Ostojića, zamenika komandira čete i Vladu Bajića, zamenika političkog komesara čete. Začudi se u trenutku što Vlado Bajić predsedava i vodi ovaj sastanak, jega ga nije naročito simpatisao, ali, istini za volju, ni dobro poznavao, pa se zapita u sebi, da li mu je sve ovo trebalo. Bili su tu i Mića Adamović, vodnik 2. voda, Nikola Popović Pikula, vodnik 3. voda, zatim Marko Labuz, Ljubko Stikavac, Mika Ugarčina, Borko Rašeta i drugi. Sve su to bili borci 3. čete, koje je Bilić dobro poznavao još iz Prve omladinske čete i sa kojima je odrastao i stasao do zrelog čoveka i borca. Prisustvo njegovih drugara i poznanika ovom sastanku, nekako je ohrabrilo Bilića, te je bio nešto spokojniji i mirniji.

Sekretar je počeo sastanak sa sledećim dnevnim redom: 1. Zadaci komunista u predstojećim borbama i 2. Prijem Bilića u članstvo KPJ. Svi prisutni su se složili sa predloženim dnevnim redom i sastanak je počeo sa izlaganjem Stojana Rajilića, komandira čete, o zadacima koji stoje pred četom, odnosno bataljonom i brigadom u celini. Kao glavni zadatak postavlja se likvidacija neprijateljskih uporišta u Podkozarju prema Bosanskoj Gradišci, ugrožavanje komunikacija između Bosanske Gradiške i Banja Luke, kao i ometanje pokreta i koncentracija neprijateljskih snaga. U skladu sa postavljenim zadatkom, Rajilić je naglasio da uveće 2. bataljon napada Srednju i Donju Topolu. Svaka četa je dobila zadatak i od predviđenog plana napada neće biti odstupanja. Zatim je Rajilić precizirao zadatke i pravce napada 3. čete, ističući da su na tome pravcu nemačke jedinice, za koje se ne zna, koliko su jake i moćne. Naglasio je i da će se početak napada naknadno saznati.

Boško Bundalo, politički komesar čete, zahtevao je, da se borci dobro upoznaju sa zadatkom predstojećeg napada i da se dobro pripreme, jer se napada po ravnom i snegom pokrivenom zemljištu na naseljeno mesto, a posebno da se vodi računa o što boljem odnosu prema stanovništvu.

Vlado Bajić je zahtevao maksimalno angažovanje i hrabrost od komunista.

Dušan Ostojić je govorio o rasporedu i čvrstoj vezi između vodova i pojedinaca, zahtevajući disciplinovanost i strogu poslušnost u izvršavanju zadataka.

Vodnici vodova postavljali su po nekoliko pitanja oko brojnosti neprijateljskih snaga, naoružanju i postupku sa zarobljenicima. Komandir čete je odgovorio vodnicima na ova pitanja i ujedno im je dao precizna uputstva.

Bilić, nenaviknut na ovakve sastanke i diskusije, skupljen je sedeo na seljačkom tronošću i razmišljao, šta će biti u daljnoj diskusiji o njemu. Pošto je sekretar konstatovao, da su zadaci po prvoj tački dnevnog reda podeljeni i pošto više nije bilo nikakvih pitanja u vezi predstojećeg napada, predložio je da se razmotri i druga tačka dnevnog reda.

Sekretar je pogledao u Bilića i obratio se prisutnim drugovima. Podsetio je, da su već nekoliko puta diskutovali o prijemu u članstvo KPJ druga Bilića i da on misli da je vreme i momenat da to učine danas, na ovome sastanku. Zatim je izneo, ukratko, njegove osnovne biografske podatke i pohvalno se izrazio o Biliću, kao drugu i borcu.

Mića Delić je istakao, da je Bilić u njegovom vodu desetar, pošten, dobar borac i drug, kao i da ispunjava sve uslove za prijem u Partiju.

Boško Bundalo ističe da poznaje Bilića i podržava predlog da se primi u Partiju.

Stojan Rajilić za Bilića kaže sve najbolje i misli da nema nikakvih smetnji za njegov prijem u Partiju.

Još nekoliko diskutanata potvrđuje već rečeno, a među njima je i jedan drug, koji se slaže da se Bilić primi u Partiju, ali ističe i neke njegove negativne osobine (brze je naravi i prgav je).

Bilić je diskusije svojih drugova primao sa vidnim uzbuđenjem, nije se mogao oteti utisku da mu sve ovo nije trebalo, ali eto, nametalo se samo po sebi, pa sada valja izdržati do kraja i pohvale i pokude.

Kako se više niko nije javljao za diskusiju, sekretar se obratio Biliću da kaže šta misli o svemu što je rečeno i da se izjasni, da li želi da postane član KPJ. Bilić, uzbuđen i smušen, bacajući pogled na svoga vodnika Miću Delića, koji mu je bio uzor u svemu, drhtavim glasom izusti: »Slažem se sa svim što je ovde o meni rečeno i prihvatam predlog da se primim u članstvo KPJ. Međutim, drugovi, ja sam naučio da se borim sa puškom u ruci, ali se nikada nisam bavio politikom, pa ne znam, kako će sve to ići«. Sekretar se nasmešio i utešnim rečima se obratio Biliću, obećavši mu da će sa politikom lako ići, kao i da će kroz život i to naučiti. Potom je sekretar dao na glasanje predlog da se Bilić primi u redove KPJ. Predlog je jednoglasno prihvaćem, Vlada Bajić, sekretar, konstatovao je da je jednoglasnom odlukom Bilić primljen u redove KPJ, u partijskoj ćeliji 3. čete 2. bataljona 2. krajiške brigade, 21. januara 1943.

Sastanak je završen i drugovi su pohrlili da čestitaju Biliću. U tom trenutku, u prostoriju je uleteo bataljonski kurir, pružajući poruku komandiru čete Stojanu Rajliću. Poruku su zajedno čitali Rajilić, Ostojić, Boško i Vlado, napominjući drugovima da za trenutak sačekaju. Komandir čete saopšti svim prisutnim da su jake njemačke snage iznenade napale 4. bataljon 2. krajiške brigade, iz pravca Bosanske Gradiške na komunikaciji prema Pogradcima. Štab 2. bataljona naređuje da se 3. i 1. četa hitno suprotstave neprijateljskim snagama i na taj način pomognu napadnutom 4. bataljonu.

Zadatak 3. čete je bio da napada pravcem prema zgradama ciglane, koje se vide, ali se ne zna, da li su ih Nemci poseli. Komandir čete je odmah dao raspored vodova. Prvi vod će ići uvalom u pravcu ciglane

i desno održavati vezu sa 1. četom, 2. vod levo od njega, u istom pravcu, a 3. vod iza njih, sa zadatkom da štiti napad ili izvlačenje, ukoliko se bude moralo povlačiti. Svi su hitno otišli u svoje vodove i za kratko vreme izašao je 1. vod na čelu sa vodnikom Mićom Delićem, uputivši se uvalom prema zgradama ciglane na jedva приметnoj uzvišici. Do pod same zgrade ciglane, 1. vod je neprimećeno i neometano došao u kolonu. Kolona je zastala, a Mića Delić u pratnji desetara 1. desetine uputio se da izvidi, da li ima nekoga u zgradama ciglane. Oprezno se približavajući i osmatrajući, Delić i Bilić su utvrdili da u zgradama nema nikoga. Međutim, ispod jedne nastrešnice, osmotrili su i dobro videli grupu nemačkih vojnika u belim ogrtačima na putu iza dvorišta i zgrada ciglane. Tada je Mićo Delić, preko veze, od borca do borca, naredio da desetari 2. i 3. desetine povedu u streljačkom stroju desetine levo i desno od 1. desetine, koja je uz njega pozadi spremna čekala naređenje za napad, a znak za otvaranje vatre će biti, po već ustaljenoj praksi, kada se čuje njegov puškomitraljez.

Desetari su pokrenuli desetine, zauzeli položaje i očekivali znak za napad. Već su i neki borci приметili nemačke vojnike na putu, ali su strpljivo čekali znak za napad. Dobro zaklonjen, sa postavljenim puškomitraljezom, Mićo objašnjava Biliću da treba sačekati, dok se ne oglasi 1. četa sa desne strane. Kada su se oglasili mitraljeski rafali na desnoj strani, Nemci se uznemiriše i počeli prelaziti ogradu, očito sa namerom da zauzmu položaje oko zgrade i objekata ciglane, gde su položaje već poseli borci 1. voda. Mićo je ocenio daje to pravi trenutak za otvaranje vatre i doviknuvši Biliću da udari po levoj grupi, što je bio znak za ceo vod da otvori vatru na Nemce na putu iza severnog dela ograde dvorišta ciglane. Posle prvog mitraljeskog rafala, grunula je žestoka vatra, dok je 1. četa na desnoj strani žestoko napadala. Iako su bili iznenađeni, Nemci su odmah plegali u sneg iza ograde i odgovorili vatrom iz puškomitraljeza, automata i pušaka. Mićo je naredio 1. desetini da sa njim tuku što jačom vatrom Nemce, a da druge dve desetine vrše juriš na grupe Nemaca, koje su plegle na putu. Od vrlo jake paljbe i juriša, koje je počeo, Nemci su se zbunjeno uzmuvali, pa su počeli pojedinačno da odstupaju i da se povlače u hrastovu šumu, u blizini, gde su zauzimali položaje i pokušavali da organizuju odbranu.

Iznenaadni napad 1. voda odbacio je grupe Nemaca sa puta i naneo im izvesne gubitke. Međutim, Nemci su zauzeli dobre zaklone i na mahove su tukli i sa jakim vatrom. Borci 1. voda zauzeli su dobre položaje oko zgrada ciglane i uz pogodno osmatranje svakog pokreta Nemaca, efikasno su gađali i nanosili im gubitke. Na levoj strani, 2. vod, a na desnoj strani 1. četa, dostigli su istu liniju, ali se sticao utisak da žestina napada i odbrana Nemaca malaksavaju, a istovremeno je i primećeno, da se Nemci povlače. Očekivalo se naređenje za gonjenje neprijatelja, iako se noć približavala. Međutim, preko veze je stiglo naređenje komandira čete da se vod povuče u pravcu kuće, gde su bili na odmoru, u Donjim Podgradcima. Te iste večeri, ceo 2. bataljon krenuo je u napad na Srednju i Donju Topolu.

Od Benakovca preko Grmeča do Kozare

JOVICA ŠKRBIĆ

Poslije smotre 4. krajiške divizije počela je neprijateljska ofanziva »Vajs-1«. Bili smo radosni i srećni na smotri. Naročito zbog vrhovnog komandanta druga Tita. Mnoštvo partizanske vojske. Dobro naoružanje. Narod i omladina sa svojom vojskom. Milina! Svaki se partizanski borac radovao.

Svu tu radost pomutila je ofanziva koja je počela 20. januara. Moglo bi se kazati usred zime kad joj vrijeme nije. Njemački vojnici su napadali kao gladni vukovi. Mi, partizanska vojska, Krajišnici, bili smo svrstani u četiri krajiške brigade koje su pripadale 4. krajiškoj diviziji. Bili smo spremni za borbu, i više od toga. Nije nam smetao ni dubok snijeg, niti velike hladnoće. Nisu nam smetali ni neprijateljevi tenkovi.

Brzo smo opkolili u Benakovcu njemačku grupaciju. Bio je to cio njemački 737. legionarki puk. Tridesetog januara ponovo smo jurišali zajedno sa 6. krajiškom. Pristigla su i dva bataljona 5. kozaračke krajiške brigade. Nijemcima nije ništa preostalo nego da se dobro utvrde, a tenkove su ukopali kao utvrđene tačke. U silini sudara i jedna i druga vojska ostale su bez municije. Nijemcima je pomagala avijacija. Bombardovala je naše položaje i našu pozadinu, svojim je bacala municiju i hranu iz aviona. Poneki padobran pao bi i na našu stranu. Na taj način smo dolazili do municije. Mora se priznati da su nam takvi darovi sa neba bili dobrodošli. Oborili smo i jedan neprijateljev avion. Pored silne želje i izvanrednih napora u zimskim uslovima, napadom na Benakovac nismo mogli da likvidiramo njemačku grupaciju.

Nijemcima su počele da pristižu glavne snage. Njemačka 7. divizija »Princ Eugen« prodrla je u pravcu Bosanskog Petrovca, a 369. »Vražija« divizija u Bosansku Krupu. Napad njemačke 717. divizije od Sanskog Mosta jasno je izražavao veliku nadmoć Nijemaca, 3 : 1 u njihovu korist. Zbog takvog pritiska naš borbeni poredak se sve više oslanjao na ivicu Grmeča i na njegovu dubinu. Ispred nas su bili brojno nadmoćniji njemački vojnici, iza nas zbjegovi našega naroda, i to ne samo sa tog terena već i narod sa Korduna i Banije. Ako smo morali da odstupamo, onda smo to činili korak po korak. Svaki korak naprijed Nijemaca bio je plaćen novim i novim njemačkim gubicima.

Nijemcima su 4. februara pristizala nova pojačanja. Očigledno, nisu odustajali od toga da nas sabiju u Grmeč, a zatim unište. Uporno su nastupali uz pomoć aviona i tenkova. Šestog februara smo se povlačili sve dublje u Grmeč. Nailazili smo na mjesta gdje su bili zbjegovi. Padao je

gust snijeg. Bilo je veoma hladno. U zbjegovima je bilo još naroda. Majke su sjedjele pokraj prtine i držale djecu u krilu. Pitali smo se zašto su zaostale. Prilazili smo da pomognemo, pogledamo, a one su bile smrznuće sa svojom djecom u naručju. U drugom zbjegu pripremali su posljednje što su imali za hranu. Nudili su i nama. Mi smo odbijali, iako smo bili gladni. Djeca su bila preča.

Bio sam u grupi kurirskog voda brigade. Uz mene su bili Mitar Dašić i Mirko Vojnović. Sedmog ili osmog februara bili smo kod naših magazina duboko u šumi. Avioni su bombardovali. Čitav tepih bombi pao je na mali prostor. Tukli su po našim kolonama i položajima. Nisu štedjeli ni bombe, ni municiju na goloruk narod. Vidio sam kako je jedna crvena baraka odljetjela u vazduh. Bilo je mnogo ranjenih i mrtvih. Naišao sam i prepoznao suprugu Mile Vučenovića, komandanta našega 3. bataljona. Bomba je bila unakazila. Jedna ruka bila joj je otkinuta. Bila je mrtva: U blizini, u nekoj od kolona, nalazio se i njen sin Dušan, još dječak. On nije smio znati za majčinu smrt. Svi smo toga dječaka voljeli, on je bio naš sadrug, mlađi ili najmlađi partizan u našoj brigadi.

Neprijatelj navaljuje, avioni bombarduju, dižu se čitava brda sniježne prašine. Nema hrane, a još teže je bez vode, neka crna kora se uhvatila na usnama od teške žeđi. Duško pita za majku. Ne kazujemo mu istinu, petljamo. Da je imalo sumnjao lako bi otkrio da nešto krijemo od njega. Otišla je sa drugom kolonom boraca, kazujemo, naćićemo je na Šljepuri kod bolnice. Sprema nam hranu da dočeka gladnog sina. Tamo ima i vode, čiste i lijepe. Možda smo još tada počeli lagano da sanjamo. Hladno je, vatre nema, ne smije se ložiti ni danju ni noću. San hvata. Šuma golema, gusta. Mnogo borova i jela, bukava i omorika. Kad dođe noć, mjesecina sija. Vide se sjenke od drveća. Jele savile grane do zemlje. Prilično liče na naše bosanske šumske kuće i staje. Poneki borac prilazi drvetu, kuca, otvara vrata, počinje skidati oružje da sjedne. Oni koji su svjesni prilaze, govore da je to Grmeč, šuma, jedva ga pokrećemo u kolonu. Ide kolona, odjedared malo skreće udesno. Vidimo popriječila se stara jelka. Mnogo liči na šumsko korito sa žljebom. Čujemo žubor vode, neki se saginju, piju, čuje se kako gutaju. Dođemo tamo, a ono nema ni korita, ni stare jelike, ni vode. Kako je ljudima teško, misle da su se drugovi napili i njima nisu ostavili.

U to vrijeme nisam znao šta su to halucinacije. Sa drugom Mirkom odlučio sam da legnem u mekanu postelju od snijega. Bili smo ubjeđeni da je to postelja. Nismo mislili na posljedice, ili ih nismo bili svjesni. Tu su još Rokvić, Dašić i još neki drugovi. U tom trenutku naišla je Nada Božić, moja posestrima, i Jovanka Radić, referent saniteta brigade. Prišle su nam i kada su vidjele šta namjeravamo, da bi nas spasile, rekle su da je tu, na dohvat ruke, štab naše 2. brigade, da tamo ima i vatre, čak i kuća, i vruće pure sa slaninom. Poslije smo saznali da su nas te dvije drugarice otrgle od sigurne bijele smrti.

Poslije toga sastali smo se sa Dušanom Misiračem. S njim je bilo još nekoliko Kozarčana iz 5. brigade. Dušan je bio zamjenik političkog komesara brigade. Magla jutarnja razvlačila se u krošnjama drveća. Pitali smo se gdje smo. Jedni su tvrdili da smo blizu Korčanice, drugi da je ona daleko. Sva naša stremljenja i nade bile su vezane za dolazak na

Korčanicu. Tu je voda, tu su i magacini, tu je pekara... I ono najvažnije, od Korčanice svi putevi vode u podgrmečka sela. Misirača reče da produžimo s njima. Tu je 5. brigada, odmah naprijed, nije daleko. To je ulivalo veliko pouzdanje. Krenuli smo naprijed, možda dvesta-trista metara i naišli na grupu mrtvih ljudi. Nismo gledali da li su u borbi poginuli, ili su se smrznuli.

Odmah tu bila je jedna prtina. Vodila je naniže, i ulijevo. Sreća naša, magla se razila. Zubato zimsko - februarско sunce grijalo je koliko toliko. Pošto vidimo, konačno znamo gdje smo. Tu odmah je Korčanica, blizu. Duško je produžio sa svojom grupom pravo, a nas nekoliko krenuli smo i odmah naišli na znani veliki »točak vode«. Slivala se niz drveni žljeb i pušila se. Tu je bila i stara neka šerpa. Dohvatio sam šerpu i natiočio vode, popio i dao drugima da piju. Dva ili tri puta smo pili da bi žeđ utolili. Kada smo se napili nastale su muke. Udarila je neka malaksalost, preznajavanje, vrućina, pa pomalo nas je i nesvjestica hvatala. Predahnuli smo. Nismo bili sposobni ni korak da učinimo dalje.

Kada smo ponovo došli malo k sebi, krenuli smo uzbrdo i malo udesno. Brzo smo izašli i ugledali zgrade bolnice, vatre i naše drugove kako se griju. Bio je to 1. bataljon 2. brigade. Tu sam našao komšiju Svetozara Vujmilovića Dujacka. Svetozar se pobrinuo i donio nam po jedan vruć pšenični hljeb. U njemu je moglo biti gotovo kilogram. Činio nam se malen. Pojeo sam taj hljeb u slast i bilo je sasvim dovoljno da se utoli glad. Počeli smo razgovarati i ispitivati okolinu, i šta ima u magacinima. Sa Svetozarom smo našli nekakve pletene galone. Nismo znali šta je unutra. Možda neke ljekarije, a možda i kakav otrov. Otvorio sam i nagnuo, probao i osjetio da je to kinovino koje se daje bolesnicima za jačanje krvi. Valjda bolnica, kada je evakuisana, nije mogla sve da ponese. Svetozar se zabrinuo za mene da se ne napijem. Rekao sam mu šta je, pa je i on malo popio. Dobro smo se osjećali, pomalo ošamućeni, ali nismo uzeli veću količinu pa je prijalo.

Nahranjeni i okrijepljeni, poželjeli smo i da se zagrijemo. Posjedali smo pored vatre. Odjednom, osjetim da me nešto žulja u cipeli, više u lijevoj nego u desnoj. Razmišljam šta bi to moglo da bude. Noge su počele da me bole i pomalo kao da otiču. Skinem cipele da promijenim suve čarape. Gledam lijevo stopalo, a ono crveno i nateklo. Poslije preobuke čarapa nijesam mogao obuti cipele. Nije mi ništa preostalo, nego da se krećem u čarapama.

Cipele sam zavezao oko vrata i krenuo polako za kolonom. Kolona je odmicala na sjeveroistok. Išlo se niz blagu nizbrdicu sve do Jelašinovačkog polja i Tuk Bobije. Sunce je sijalo. Desno su se vidjeli Jelašinovci, a lijevo Lušci Palanka. Međutim, tamo se nije moglo. Tamo su bili Nijemci. Vidjeli su se tenkovi i borbena kola kako promiču. Za to vrijeme kolona brigade sve se više udaljavala ka sjeveroistoku, a ja sve više zaostajao.

Ne mogu da se krećem. Noge me više ne nose. Iza mene nikoga. Kako se to dogodilo, šta je to sa mnom? Lijevo su Nijemci, ispred mene nestaje u daljini partizanska kolona, a iza mene je hladni i negostoljubivi Grmeč. Prtina je ugažena, široka. Kleknem, pa na koljenima i lak-

tovima idem za kolonom. Brzo izostajem. Osjećam se bespomoćan. Prosto sam paralisan. Čini mi se da Nijemci dolaze sve brže i brže. Gledam za kolonom koja se udaljava. Grčim se u plaču. Suze idu same. Osjećam slankasti ukus u ustima. Da li to stvarno plačem? Šta je meni?

Pada mi napamet moj drug i politički komesar brigade Niko Jurinčić. S njim sam otišao u partizane. Kada je u mom selu u proljeće 1942. bio teško ranjen nosio sam ga. Bio sam uz njega. On me je uvijek prizivao »Jovice, gdje si? Ne boj se, pobjedićemo mi«. Znao je lijepo postupati sa ljudima. Uvijek je govorio upečatljivo o ciljevima za koje se borimo. O budućnosti, radničko-seljačkoj republici, slobodi i ravnopravnosti ljudi. Mislio sam gdje je on sada da mi pomogne, šta je s njim, da li se izvukao, gdje je Ratko, Đurin, Mutap i drugi drugovi? Gdje je Ranko Šipka, gdje su moji stariji drugovi? Šta to bi, kako se desilo da sam ostao sam u snijegu u šumi? Kako se rastadosmo? Moj drug Svetozar, Mirko, Rokvić, Dedo, pa oni mene ne bi ostavili. Bilo je to očajanje.

Odjednom, zapazio sam jednog partizana, koji se kretao prtinom prema meni. Znači, nisam još sam, još nekoga ima iza mene. Šve više sam razaznao korpulentnog Pera Radovića, rukovodioca politodjela naše brigade, predratnog člana KPJ. Bio je kompletna ličnost i revolucionar na riječima i na djelu. Svi smo ga voljeli kao druga i kao svog najrođenijeg. Prišao mi je, a kad sam mu objasnio svoju situaciju, sagnuo se i uzeo me na leđa. Nosio me prilično dugo. Naišao je jedan borac sa konjem komandanta Mile Vučenića. Sada je bilo lako doći do Tuk Bobije. Tu smo u prvim kućama naišli na dio štaba 2. brigade, a tu smo i zanoćili.

U kući je bila jedna djevojka, koja je bila bolničarka u bolnici na Korčanicima. Kad je vidjela moje noge, donijela je pun lavor snijega i otpočela masažu. Prvo je dohvatila desnu. Bila je neprijatna masaža hladnim snijegom, a noge pod temperaturom. Dok je ona tu trljala i masirala, lijeva noga je sve više oticala. Sve je više crvenjela. Pored postrtovanja i znanja te nepoznate djevojke, lijevoj nozi nije bilo velike pomoći. U toku noći Nijemci su podošli i počela je borba. Dok su nas naši drugovi štitili, Pero, Miro Dragišević i Brosić nosili su nas nepokretne.

Dugačko je Jelašinovačko polje. U njemu ima mnogo dolina. Nailazili smo u tim dolinama na veliku burad punu pekmeza od šljiva, koji je dobro došao izglednijim borcima. U ranu zoru 11. ili 12. februara stigli smo u selo Jelašinovce.

Tu se nalazio kompletan štab 2. brigade. Vidio sam Ratka, Đurina, Mutapovića... Niko je došao da se pozdravimo. Pita me kako sam i kaže da je čuo sve o meni. Brzo će to proći, reče. Tu ću dobiti konja, i svi oni koji ne mogu da hodaju. Idemo za Lipnik, i dalje. Neće niko ostati iza kolone.

Brzo smo krenuli pored sela Bošnjaka. Tu je prošle godine, u avgustu, formirana 2. krajiška brigada. Sjećam se kako je tada bilo lijepo. Nije bio kijamet kao sada. Dobio sam nekog malog crnog mršavog konjića. Nadao sam se da će dobro izdržati put. U pokretu, preko nekog potocića, pade moj konjićak. Kako pade tako se izvali i pritisnu moju lijevu nogu. Plikovi su popucali, voda ušla u rane. Boli. Hodati tako je

nemoguće. Stavili su me na nosila i nosili. Sa nosilima se tako kroz snijeg probija. Vid Sakradžija ode negdje udesno. Nije prošlo mnogo vremena, kad evo ga, ide, vodi malo većeg konja. Nije uhranjen. Preko njege je prebačena neka ponjava i dizgini. Reče da je uzeo konja od nje-gove tetke i da se ne bojim. Konj je išao dobro i dovoljno brzo, kao da se i njemu žurilo.

Prestigao sam kolonu i među prvima stigao u Lipnik. Stiglo je veoma mnogo ranjenih i bolesnih. Ležali smo u jednoj kući koja je bila pretijesna. Unijeli su jednu drugaricu koja je bila u agoniji. Smjestili su je ispod naših nogu, do šporeta. Trzala se, grčila ruke i ječala. Kad nas je lupila nogama, mi smo zapomagali i protestovali. U njenom jadu i mukama nije znala šta radi, borila se sa životom. U ranim jutarnjim satima je preminula. Otišla je u svijet mraza, snijega i vječite tišine. Borila se s nama zajedno za bolje sutra. Neka joj je slava, rekli smo uglas.

Više se nikome nije spavalo. Došao je i pokret. Pošli smo do Hadrovaca, pa na sevjer, ka Radmirovcu. Zbogom Lipniku, koji si nam pružio utočište, nahranio nas i okrijepio, povratio nam snagu. Vjerovatno je bio 13. februar. Snijeg nije padao. Gusti oblaci plovili su na istok. Išli smo na sjever, prema Kozari, i njenim selima. U Radmirovcu smo prenoćili, jer se po danu nije moglo preko Sane. Trebalo je savladati rijeku, prugu i cestu Bosanski Novi - Prijedor.

Druge noći bili smo spremni za ukrcavanje. Na obalu je pristigla neka banijska jedinica. Bio je to dio banijskog odreda koji se žurio da se preko Kozare vrati u Baniju. Bilo je nespornosti oko toga ko da se prvi prebacuje, pa je ipak dato prvenstvo ranjenicima. Sana je hučala, nadošla od obale do obale. Bili smo negdje na sredini kada je naišao oklopni voz. Išao je polako i bacao rakete. Lađari su rekli da se i »on« boji, pa zato baca rakete. Nije nam bilo baš prijatno. Voda je bila do pruge. Zagazili smo u nju do koljena. Samo što smo se iskrcali, kad opet naiđe oklopni voz. Toga puta nije bacao rakete. Neko povika da legnemo. Pokvasili smo se do gole kože. Krenuli smo što žurnije da bi se ugrijali, a i da bi se dovoljno odmakli od pruge. Između Petkovca i Svodina idemo jednim putem. Rado bi svratili da se osušimo i grijemo. Ali, mora se naprijed. Svi putevi koji izvode sa juga na sjever prema Kozari i njenim selima obilježeni su putokazima. Nema pratnje, nema naših jedinica, ali je to slobodna kozaračka teritorija. Tu se slobodno diše. Rane su boljele, teško se kretalo, ali se išlo. Stigli smo u Devetake u rano jutro, u kuće Vojinovića. Tu je sve bilo na nogama.

Dobro smo se najeli, ali mnoge, pa i mene osvajala je temperatura. Potrpali su nas na saonice i odvezli do sela Strigove. Tamo nas je čekao naš brigadni doktor Morie Levi. I on je bio promrzao. Hodao je na petama, pomoću štake, ali nije prestao da pruža bolesnicima ljekarsku pomoć. I mene je pregledao. Najviše pažnje je posvetio otkrivanju sitnih crvenkastih pjega po tijelu. Prišla mi je Nada Božića i rekla da imam tifus, i to pjegavac. To me još više uplašilo. Slegao sam ramenima i pomirio se sa sudbinom. Dobio sam dvije injekcije, ali mi nije rečeno zbog čega. Jedino pamtim da su igle bile trouglasno-zatupaste, da sam ih dobio u prednji dio bedara i da sam dugo držao oba kažiprsta na mjestima uboda. Prihvatila nas je omladina iz Kozaračkih Pobrđana. Smjes-

tili su nas na saonice, pa - pravo u selo. Dočekali su nas odbornik Cvetan Rabar i njegova supruga Mika. Mene su rasporedili u kuću Stane Marin. Ta majka je imala sinu Daju, Kostu i Žarka. U kući je bila Dujina supruga Đuja i sin Marinko, te Kostina drugarica, čije ime sam zaboravio. Košta i Žarko su bili partizani. Dujo je bio invalid u nogu i nije mogao biti u jedinici. Sjećam se da su me, kada sam došao u tu kuću, primili kao najrođenijeg.

Pošto sam smješten potonuo sam u nekakav san, ni budan ni popsan, sa veoma visokom temperaturom. Kada sam došao sebi pričala mi je majka Stana da je sebi postavila zadatak da me što prije povрати u svjesno stanje. Snizavala mi je temperaturu pomoću jabukovog sirćeta. Rana na lijevoj nozi je zabrinjavala. Postajala je sve otvorenija, a noga sve crvenija. Stavljala je neke trave samo njoj znane. Na palcu lijeve noge noseća kost nokta ostala je do zgloba gola. Bez tkiva, počela se sušiti. To je pravilo određene smetnje. Svakim danom pomalo sam tu kost razgibavao i jednog dana sam je iščupao.

.

Za vrijeme bunila i bolesti moje oružje i oprema bili su sklonjeni. Ništa uz mene nije smjelo biti što bi ukazivalo da sam partizanski borac. To je bila mjera opreza naše narodne vlasti. U to vrijeme naišla je neka akcija neprijatelja - Nijemaca i ustaša. Dijelovi 5. brigade su se povukli. Svi ranjenici i promrzli borci bili su sklonjeni u zemunice u Pastirevu. Mene na vrijeme nisu sklonili. Možda zbog toga što sam bio jedan od najteže promrzlih, pa su sklanjali one koji su mogli da se kreću. Pored mene je ostala majka Stana. Naišli su njemački vojnici, a među njima je bio i njihov ljekar. Ušli su u kuću. Ležao sam u velikoj sobi u nesvijesti, i ništa nisam znao o sebi. Majka Stana je rekla da je to tifus. Valjda riječ tifus zvuči isto na svim jezicima. Nijemac koji se izdvojio istjerao je ostale napolje povikom »tifus, šnel«, dohativši torbu i injekcije. Dao mi je injekciju, po pričanju majka Stane. Ona je stalno govorila da sam ja, njen, jedini sin. Kad je »doktor« krenuo prema meni da mi dadne injekciju, majka Stana je brzo pokrivač povukla na moje stopalo. To je uradila da mi se ne bi otkrile noge. Da je bilo drugačije - ode »njen sin jedinac«, a ni ona se ne bi dobro provela. »Doktor« je prilikom izlaska iz kuće na vrata stavio kukasti krst i sliku vaške koja prenosi tifus. Osim toga, nešto je napisao. Od tada do završetka rata u tu kuću nije kročila njemačka noga. Svi su bježali kad su vidjeli ostavljeni znak, a majka Stana ga je čuvala kao neku svetinju.

Dolazeći sebi pitao sam se gdje se nalazim. Šta je to bilo, gdje su moji drugovi, gdje je moj stari i dobri drug Niko? Rekli su mi da je 2. krajiška brigada brzo otišla sa toga terena. Politički komesar brigade Niko Jurinčić, iako i sam ranjen i obolio, došao je da obiđe svoje bolesne i ranjene drugove. Donio im je ponude, cigarete, pribor za brijanje, kafe i šećera. Interesovao se gdje mu je Jovica. Kada su mu kazali u kojoj sam kući, došao je, porazgovarao sa ukućanima i vidio me. Ostavio je i za mene poneku miloštu, da mi se nađe ako ozdravim. On

je bio siguran da mi ništa neće biti. Rekao je: »Na ćukinu sve zaraste, pa će, ne bojte se, i na mom Jovici. Taj je neuništiv«.

Počeo sam se kretati. I omladina je dolazila da obiđe partizanske borbe. Bile su tu Rosa Bursaćeva, Zora Martinska, Duja Stojnić i mnoge druge. Najteže mi je bilo što mi je kosa opala. Pored izobilja hrane, vječit sam bio gladan. Nikad da se najedem. Rekli su mi da je to posledica preležanog tifusa, a tješili su me da će kosa porasti. Malo sam u to vjerovao. Mora se priznati da su najviše o nama brinuli Cvetan Rabat, njegova supruga Mika i njegov brat Ostoja. Kad god bi kakva ofanzivica udarila preko tog terena, Cvetan bi me uzeo na leđa i skrivao.

Nas je u Kozaračkim Podbrđima bila jedna partizanska četa. Svi smo bili prezadovoljni brigom toga naroda za nas. Bilo nas je iz raznih krajeva.

Krajem aprila, datuma se ne sjećam, čuli smo u daljini pucnjavu pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza. Osmatrači su već javili da nastupaju Nijemci od Bosanske Kostajnice i jedna kolona od Bosanske Dubice. Dijelovi 5. brigade vodili su borbe. Borba je trajala gotovo čitav dan. Nas ranjene i bolesne natovarili su na volovska kola i u zaklonima čekali da vide ishod borbe. Hoće li se morati u Pastirevo ili ne? Dijelovi (mislim 1. bataljon), 5. brigade, polako su se povlačili. I, mi smo morali u Pastirevo.

Dvije omladinke su tjerale kola u kojima sam ležao. Prošli smo rječicu Strigovu, uhvatili se šume i u jednome jarku stali. Neprijatelj je izbio na obližnje kose. Mrak se polako spuštao. Iz pravca nastupanja neprijatelja primijetili smo jednoga čovjeka u vojničkoj uniformi, naoružanog, koji je trčao prema nama. Ništa nije kazao. Zgrabio me je na leđa i ponio opet u pravcu iz koga je došao. Primijetio sam da je partizan. Došao je do rječice Strigove i krenuo uz nju, gazeći vodu. Donio me do jednog otvora u obali iznad nivoa rijeke, ostavio unutra, zamaskirao i otišao. Ni riječi nije progovorio. Kada su mi se oči privikle na mrak, primijetio sam da je sklonište četvrtasto, da u jednome ćošku ima slame, da je pokrivka od hrastovih dasaka.

Prikupio sam se na ono slame i zaspao. Bio je to san tifusara u nepoznatoj zemunici. Sem proticanja vode u neposrednoj blizini, ništa drugo nisam čuo. Osjećao sam se strahovito usamljeno. Moje oružje davalo mi je kakvu-takvu sigurnost. Prošla je noć, i dan, i došla druga noć. Ponovo sam osjećao glad, ali i žeđ.

Druge noći osjetio sam da se nešto događa. Čuo sam znak raspoznavanja, a onda su kod mene smjestili jednog ranjenika. Zvali su ga Pero. Ništa ne kazuju. Radovao sam se što imam nekog pored sebe. To je bio i znak da se borbe još uvijek vode u neposrednoj blizini. Ne može niko da se približi zemunicama. Otkrili bi nas. Pokušavam stupiti u kontakt sa ranjenim drugom. Ne ide, teško diše i ne može da govori. Zaspao sam. Kada sam se probudio rukom sam potražio druga pored mene. Rukom sam prešao preko hladnog lica, a prsti su mi se zaustavili na njegovim otvorenim ustima. Bio je mrtav.

Ujutru rano došli su po njega. Rekao sam da je umro u toku noći. Stavili su nas na kola i povezli za Strigovu. Iz Strigove su me uputili za Kozaračke Pobrđane, u moju bazu kod majke Stane Marinske. Poslije

svih tih muka i događaja počeo sam se naglo oporavljati. Čak mi je i kosa počela rasti. Još uvijek sam šepuckao. Lijeva noga se teže oporavljala, ali se oporavljala.

Bilo mi je dosta boravka ne jednom mjestu. Javio sam se Veljku Stojakoviću, komandantu 1. bataljona 5. brigade. Tamo sam našao i političkog komesara 1. bataljona Lazu Lazića. Bili smo stari znanci iz centralne Bosne, iz Udarnog bataljona. Rekao mi je: »Dobro došao, baš mi nedostaje omladinac u bataljonu. Ostani, neće ti biti loše s nama«. Ko ne bi ostao u 5. brigadi, u kojoj je bila čast i ponos biti borac. Tako odoh u 5. brigadu. Štab bataljona bio je u Kozaračkim Pobrđima, u zaseoku Bundale. Bilo je lijepo sve dok nije udarila neka veća ofanziva. Prihvatili smo borbu, štitili sela, a pomalo se i povlačili prema Kozari da ne bi bili opkoljeni. Prošli smo kroz Bokane, pa uz Mlječanicu, pokraj zidina mlina, uz sastavke, dohvatili se brda Paleža. Udarila je bila neka hladnoća od majskih kiša. Rana mi se ponovo otvorila, pa nisam mogao da idem. Lazo mi je dao konja. Nakon pet-šest dana opet smo se vratili na stari teren, ali sam morao ponovo na liječenje. Bilo mi je žao da izostanem iza 5. kozaračke brigade. Negdje u maju dobio sam poruku od Ranka Šipke da dođem u Strigovu. Bio sam radostan zbog ponovnog susreta sa starim dobrim drugom. Rekao mi je da je dobio zadatak da sa brigadom pređe u centralnu Bosnu. Bili smo obojica pomalo tužni što ne mogu poći s njima na »svoj« teren. Ostavili smo to za bolja vremena.

Nakon odlaska 5. brigade dobili smo pozive da dođemo kod čitlučke crkve. Krenuli smo po grupama. Vodio nas je naš dobri odbornik Cvetan Rabat. Išao je s nama da se razduži, da nas preda višoj partizanskoj vlasti, kako je rekao. U crkvenom dvorištu, ispod velikih lipa i kestenova, našlo nas se podosta, blizu stotinjak starih, malo šepavih partizanskih boraca. Svi smo bili orni za nove borbene zadatke. Vidim tu su Branko Vignjević, Đuro Milinović, Stojan Grujičić Jaruga, Miloš Kasabašić, naš budući komandir čete, pa Mirko Bursać, Ratko Đenopoljac, Mirko Knežević, zatim Slavko Brdar, Marko Janjetović, Vaso Janjetović, Trivun Bera, Gojko Medić, mali Zgonjanac, Dragomir Arsenović, Veljko Bundalo, Lajić Milan, Boško Šarac, tu je i Gojko Bajalica, Milka Kasabšić, Stojana Vignjatović, Cvetko Bursać i mnogi drugi. Oko podne postrojio nas je Miloš. Išlo je teško. Smetale su kome štake, kome štap. Išao je od jednog do drugoga, tražio štap, pogledao, pitao šta će ti to, slomio, ako je mogao, ako nije - bacio visoko preko krošnji drveća. Bez pomagala za hodanje bolje smo izgledali. Ličili smo na stare partizane. Napravljen je četni spisak, malo smo se odmorili, ručali, zaigrali i zapjevali. Krenuli smo u selo Kuljane, zaseok Marinkovići. Bio je to malo duži put, ali isplanirani trening za hodanje dobro je došao. Stigli smo u Marinkovića štagalj. To je bio prvi pokret bez muka poslije izlaska iz četvrte ofanzive.

Drugi bataljon na Benakovcu

SVETKO   PROSIĆ

Početkom četvrte neprijateljske ofanzive u Podgrmeču, januara 1943, 2. bataljon se sa brigadom nalazio na Kozari. Kada su Nijemci jakim snagama prodrli iz Sanskog Mosta prema Palanci i Benakovcu, brigada je dobila naređenje da se hitno vrati na teren Podgrmeča. Usiljenim maršem sa Kozare je prešla rijeku Sanu između Prijedora i Bosanskog Novog, kod Svodne, i stigla u selo Potkalinje. Neprijatelj je već stigao u Benakovac i utvrdio se. Bataljon je, praktično iz pokreta, stupio u borbu sa Nijemcima na Benakovcu. Nekoliko dana bataljon je vodio danonoćne, izuzetno teške i krvave borbe sa Nijemcima, koji su trpjeli velike gubitke. Ali, uporno su se i žilavo branili. Kada su već bili pri kraju borbenih mogućnosti, fizički iscrpljeni, bez hrane i sa malim zalihama municije, došla im je pomoć iz vazduha. Avioni su nadletali - bacali im hranu i municiju. Ponekog paketa smo se i mi dočepali.

Njemačka borbena avijacija je u više naleta žestoko tukla naše položaje. Sve je to, pored materijalne pomoći, za njemačke jedinice na Benakovcu značilo i snažnu moralnu podršku.

Jednog sunčanog dana 2. bataljon je prešao u snažan juriš na njemačke položaje i ovladao prvom i drugom linijom rovova. Dalje nismo mogli, jer je i Nijemcima pristiglo pojačanje. U tom žestokom okršaju naročito se u jurišima istakao Milan Mijatović iz sela Tuk Bobije. Bio je čvrst, pouzdan borac i izuzetno hrabar i snalažljiv bombaš.

Naređenje je bilo da se ta njemačka grupacija na Benakovcu po svaku cijenu uništi i protjera. Komandant bataljona i zamjenik komandanta brigade formirali su jaku udarnu grupu iz svih četa. Odabrani su najbolji puškomitraljesci i najhrabriji bombaši. Negdje u pola dana izvršili smo silovit ponovni juriš na njemačke položaje. Prodrli smo u raspored njihovih jedinica, ali nismo uspjeli da ih uništimo. I u tom, ko zna po koji put ponovljenom jurišu, posebno se istakao Milan Mijatović. Međutim, u njemu je bio smrtno pogođen i, poslije nekoliko časova izdahnuo.

Borbe na Benakovcu

GAVRO PANIC

Prvna četa 4. bataljona, sa komandirskom Mirkom Simićem, stigla je iz borbi oko Majkić Japre i krenula sa ostalim četama bataljona u napad na Benakovac.

Približavajući se neprijatelju, išlo se nepoznatim terenom i po mrkloj noći. Stigli smo u jednu dolinu i razvili se u streljački stroj, a zatim krenuli za brod, prema neprijateljevom uporištu. Moj vod je bio u središnjem dijelu streljačkog stroja čete, a teren ispred nas je bio brisan prostor, sve do neprijateljskih rovova. Približavali smo se neprijatelju u najvećoj tišini da bi ga iznenadili. Odjednom smo ugledali prema horizontu kera kako se kreće sa uzvišenja prema nama, i dolazi na nekoliko metara ispred streljačkog stroja. Pogledao je nas i brzo se vratio u neprijateljeve rove. Tada sam shvatio da se radi o dresiranom psu. Mogli smo i da ga ubijemo, ali bi u tom slučaju otkrili svoje nastupanje. Čim se pas vratio u rovove, neprijatelj je otvorio vatru iz »šaraca« i teških mitraljeza. U isto vrijeme uslijedio je juriš i naših jedinica sa svih strana.

Naša četa je izvršila nekoliko juriša, nanoseći neprijatelju gubitke, ali nije mogla postići veće rezultate, jer je neprijatelj bio dobro utvrđen. Na Benakovcu su borbe trajale nekoliko dana i nekoliko noći.

Iz borbi na Benakovcu 3. i 4. bataljon prebačeni su u rejon Mačkova vrha i Vodica radi odbijanja napada neprijateljevih jedinica od Jasenice i duž drumova iz Gornje. Osim toga, trebalo je odbraniti magacin br. 3. Prva četa 4. bataljona zaposjela je odbrambeni položaj daleko ispred magacina, ali pod snažnim napadima neprijatelja morala se postepeno povlačiti prema njemu. Kada smo posjeli položaj ispred magacina na udaljenju od oko 100 metara, svi napadi i juriši neprijatelja bili su toga dana odbijeni. Kako se primicala noć i borbe su malaksavale, te su početkom noći sasvim prestale. Neprijatelj se povukao ispred nas, a mi smo postavili obezbjeđenje i smjestili se u prostorije magacina, gdje smo prenoćili.

Sjutradan se neprijatelj spremao za još žestići napad, ali smo mi dobili naređenje za povlačenje u pravcu visova Grmeča. U magacinu je bila jedna gomila suvih šljiva, pa je prilikom napuštanja svim borcima dozvoljeno da uzmu šljiva i stave u svoje torbice. Uspinjući se ka visovima Grmeča snijeg je bio sve dublji, a hod sve teži i sporiji.

U borbama na Benakovcu i u Grmeču

MILAN ZORIĆ

Krajem januara 1943. jedna veća neprijateljska grupacija uspjela je da se od Sanskog Mosta probije preko Fajtovca, Skučanog Vakufa i Radanovog Polja do Benakovca. Tih dana stupio sam u 2. krajišku brigadu u 2. četu 2. bataljona.

Drugi bataljon je napadao jednu kosu na Benakovcu, koju je neprijatelj bio dobro utvrdio. Desno od nas napadala je 6. krajiška brigada, a iza nas, ispod Grmeča, podržavala nas je jedna baterija topova. Prije napada, komesar bataljona Miroslav Majkić Miro, održao nam je kraći govor i rekao da od nas narod ovoga kraja traži da uništimo neprijatelja koji se duboko uklinio u našu slobodnu teritoriju. Poslije govora i priprema, uveče smo krenuli u napad. Neprijatelj nas je pustio na blisko odstojanje i nije otvarao vatru sve dok nismo prišli na dohvat ručnih bombi.

Sa Trivom Koraćem i Sučevićem puzili smo kao bombaši da bi sa što manjeg odstojanja pobacali bombe. Neprijatelj je pratio naš pokret i pustio nas veoma blizu. Prvi je bacio bombe na nas i otvorio jaku vatru iz svih oruđa. Nismo znali koliko su bunkereri udaljeni, jer je bila noć. Ranjen je bombaš Trivo Korać iz Gornjeg Lipnika i nas dvojica smo ga izvukli do streljačkog stroja naše čete, u kojoj je tada bilo mnogo ranjenih i poginulih boraca. U mojoj neposrednoj blizini ranjen je i Mihajlo Sakaradžija. Dok ga je previjala teško je ranjena i bolničarka Stana, čijeg se prezimena ne sjećam (zvali smo je Banjalučanka). Te noći smo odbijeni uz znatne gubitke.

Sjutradan nam je saopšteno da se pripremimo za novi napad, ali se od njega odustalo, vjerovatno zbog dnevne vidljivosti i mogućih većih gubitaka. Cijeloga dana tukla nas je neprijateljeva avijacija Municijom i hranom neprijatelj je snabdijevan vazдушnim putem, padobranima, koji su često padali i na naše položaje.

Slijedeće noći bili smo uspješniji u napadu. Uz velike napore i borbu prsa u prsa, zauzeli smo neke neprijateljske položaje. Razdvojili smo neprijatelja na dva dijela kod Lugarove kuće. Tom trenutnom uspjehu smo se radovali i mislili smo da ćemo likvidirati cjelokupno uporište. Međutim, slijedećeg dana probile su se jače neprijateljske snage od Bosanske Krupe, tako da smo morali da se povučemo u Grmeč.

Pri povlačenju preko sela Gorinja i Suvaje nailazili smo na kolone ranjenika sa Benakovca i iz ranijih borbi. Tu smo sustizali i macu civila, koji su sa sobom vodili stoku i nosili najneophodnije stvari. Iako je si-

tuacija bila veoma kritična, među borcima nije bilo panike, niti malodušnosti ili kolebanja. Međutim, u narodu i među pojedinim pozadinskim radnicima osjećao se strah i kolebanje. Mi smo smatrali da je za Nijemce Grmeč neosvojiv.

Dan je bio vedar i sunčan. Neprijatelj je tukao artiljerijom i bombardovao iz aviona i nas i civilne zbegove. Prizori u Grmeču bili su strašni. Prava katastrofa. Vidjele su se ruševine naših magacina i bolnica. Posvuda su bile stotine mrtvih i ranjenih žena, djece i ostalih, koji su stradali od bombardovanja neprijateljeve avijacije. Od velikih nedaća koje su nas tada pratile - premorenost, glad, nespavanje i hladnoća - borci su gubili svijest. Tražili su vodu tamo gdje je nije bilo, priviđala im se vatra, hrana, kuće i slično. Najveće borbe smo vodili u Grmeču kod naših bolnica u Lastvi. Od silnog bombardovanja i velikog razaranja avionskih bombi vidjeli smo dijelove ljudskog tijela kako vise na drveću.

Pre proboja iz Grmeča, prikupljali smo i civile da ih što više izvučemo iz blokade. Bilo je teških prizora, a bilo je tužno posmatrati i kako se preživjeli opraštaju od svojih najbližih koji su ostali mrtvi u planini. Probili smo se u selo Jelašinovce, koje je bilo pusto i napušteno. Videlo se kako stoka luta po voćarima i pustim dvorištima. Kada smo stigli u kuće pronašli smo pune kace kupusa i u trapovima krompir, te smo počeli ložiti vatre i onako gladni halapljivo jesti. Najednom su kace ostale prazne i prevrnute. Ko se tada primakao vatri i ogrijao naglo su mu noge oticale i nije se mogao kretati. Mislili smo da ćemo se malo odmoriti i naspavati, ali je uslijedio napad Nijemaca preko Jelašinovačkog polja. Tada smo privremeno prihvatili borbu, a u pomoć nam je stigao 4. bataljon 6. krajiške brigade, koji je spriječio dalje napredovanje Nijemaca. Mi smo se povukli i, preko Gradanovaca, produžili i prešli komunikaciju Sanski Most - Lušci Palanka i, preko Skučanog Vakufa, došli u Lipnik.

Nakon kraćeg vremena obolio sam od tifusa. Kada je brigada krenula za srednju Bosnu ostao sam i po izlječenju ušao u 12. krajišku brigadu.

Iz Druge brigade u Sedmu banijsku diviziju

VOJISLAV JAKOVUEVIĆ VOJO

Okupacija naše zemlje je mene i Nedeljka Rađenovića Neđu izatekla u našem rodnom mjestu Ravnice. Od prvih dana ustanka 1941. godine uključili smo se u prve gerilske grupe. Ubrzo su ove grupe prerasle u Drugi (kozarački) krajiški narodnooslobodilački partizanski odred. Poslije dvomjesečnog vojno-političkog kursa 1941/42. godine na Paležu - predeo planine Pastirevo, gdje smo zadobili osnovno vojnostručno i političko obrazovanje, raspoređeni smo u 4. četu 4. bataljona Drugog krajiškog partizanskog odreda. U toku borbi Nedo je veoma brzo postao član SKOJ-a, a u decembru 1942. godine i član Komunističke partije Jugoslavije.

Komandir naše čete je bio Ljuban Crnobrnja. Četa se nalazila u rejonu sela Marička, smještena u osnovnoj školi, držeći položaje prema neprijatelju u rejonu sela Sasna. Već u prvim borbama, a naročito u toku napada na garnizon u Prijedoru, Nedo se ističe hrabrošću. Poslije oslobođenja Prijedora četa se vraća na prvobitne položaje i tu ostaje sve do ulaska u Kozarsku ofanzivu u junu 1942. godine. U početku ofanzive četa učestvuje u borbi na Verića polju, gdje zajedno sa 1. krajiškom brigadom nanosi neprijatelju velike gubitke.

Narednih dana vođene su teške borbe sa nadmoćnijim neprijateljem, sve dok nije odlučeno da se naša četa sa preostalim dijelovima našeg bataljona, koji su izašli iz okruženja, prebaci preko rijeke Sane u Podgrmeč. Potom su se jedinice našeg privremenog bataljona (dijelovi 4. bataljona) nalazili na položajima prema Sanskom Mostu, a poslije toga prema Bosanskom Novom, Suhaći i Bosanskoj Krupi.

Ubrzo potom je uslijedilo formiranje 2. krajiške brigade u selu Bišnjaci. Tom prilikom Nedo postaje politički delegat voda u 3. četi, 3. bataljona. Nakon toga učestvuje u svim borbama 2. krajiške brigade do početka četvrte neprijateljske ofanzive. U teškim bitkama koje se tih dana vode na terenu Bosanske krajine Neđo se sticajem okolnosti našao u jedinicama 7. banijske divizije, koja se kretala za Operativnom grupom divizija Vrhovnog štaba. U toj diviziji prolazi golgotu teških bitaka na Neretvi i Sutjesci. Oproban u svim teškoćama tih bitaka Neđo ubrzo postaje politički komesar u jednoj brigadi ove proslavljene Banijske divizije, gdje je dočekao i kraj rata.

Kako sam doživio Grmeč

VASILJE JOVANIĆ VASO

Poslje smotre 4. krajiške divizije, u čijem sastavu je bila 2. krajiška brigada, 7. januara 1943. u Jasenicama - Podgrmeč, koju je izvršio drug Tito, 2. krajiška sa 5. kozaračkom brigadom, po naređenju štaba divizije, otišla je na teritoriju Kozare i vodila borbe protiv neprijatelja prema Bosanskoj Gradišci i u Lijeve Polju.

Na teritoriju Kozare narod nas je radosno dočekaao. U svim selima kroz koja smo prolazili vidjela se velika pustoš i nemaština od posljedica kozaračke ofanzive.

Pored radosnih suza naroda, bilo je i tužnih trenutaka u porodicama čiji su sinovi i kćeri u međuvremenu poginuli u borbama koje je 2. brigada do tada vodila. Ali, sve se to ipak zaboravljalo i pozdravljalo su nas: »Osvetite ih!«

U to vrijeme bio sam zamjenik vodnika kurirskog voda pri štabu brigade. Poslije kraćeg boravka na Kozari, brigada je dobila naređenje da se hitno vrati u Podgrmeč. Kuriri brigade su odnijeli naređenje svim bataljonima i četi pratećih oruđa da se jedinice pripreme za hitan pokret nazad u Podgrmeč. Jedinice 2. krajiške brigade, 22/23. januara 1943. krenule su usiljenim maršem, preko Turjaka i Podgradaca, i za jedan i po dan stigle u selo Svodnu, preko noći, pomoću čamaca i splavova, sve jedinice su prebačene preko rijeke Sane i usiljenim maršem stigle u Potkalinje, u blizini Benakovca. Brigade su se vratile sa Kozare zbog početka četvrte neprijateljske ofanzive i brzog prodora Nijemaca iz Sanskog Mosta na slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Zima je bila veoma jaka. Mraz je, osobito noću, dostizao i 20 stepeni ispod nule. Naročito je u dolini Sane, u jutarnjim časovima, kroz maglu rezao sjeverac. Borcima su se mrzle uši, noge i ruke, a prsti su se ljepili za hladan čelik puške. Danima i noćima niko se nije odmarao i spavao. Pa, ipak, niko se nije žalio na umor. Svi smo mislili samo na jedno - na neprijatelja i borbu sa njim.

Kako je u brigadi više od polovine boraca bilo sa terena Kozare, hitni povratak za Grmeč negativno je uticao na raspoloženje boraca. Među njima se osjećala potištenost, jer su željeli da se duže zadrže na tom terenu da bi bili uz svoje porodice i rodbinu. To neraspoloženje je kratko trajalo, jer su shvatili da su u sastavu elitne, borbene udarne jedinice 2. krajiške brigade 4. krajiške divizije, koja je do tada postigla velike uspjehe u borbama sa Nijemcima i ustašama i, u zajednici sa dru-

gim jedinicama, oslobodila Jajce, Bihać i druga mesta u Bosanskoj krajini. Lično mi je bilo žao što nisam mogao da obiđem svoju djecu i roditelje u selu Mala Žuljevica, koje sam poslednji put vidio u zbjegovima kozaračke ofanzive.

*

O početku velike neprijateljeve ofanzive na slobodnu teritoriju »Bihačke Republike« govorilo se na zborovima, konferencijama i sastancima. Odbornici su u selima organizovali evakuaciju naroda i imovine u šume Grmeča, dalje od puteva i pravaca neprijateljevog nastupanja. »Sve što je sposobno neka ide u brigade. Žene, djeca i starci - na Grmeč«, govorili su odbornici.

Omladina se listom javljala u brigade, a za njom je kretao narod. Svi putevi i puteljci bili su zakrčeni izbjeglicama. Sa Banije se pokrenulo više hiljada žena, djece i staraca za svojom 7. banijskom divizijom. Narod Podgrmeča išao je u Grmeč, a zatim, dalje, prema Smoljani, Krnjoj Jeli, Bravsku, Srnetici i Glamoču.

Po dolasku u Podgrmeč brigada je odmah, sa jedinicama 5. kozaračke i 6. krajiške brigade, vodila teške borbe na Benakovcu, koji je bila posjela jača njemačka jedinica. Žestoke borbe su trajale više dana i noći. No, i pored velikih gubitaka, Nijemci su uspjeli da održe to uporište. Kako je ofanziva počela na svim pravcima, Nijemci su sa jakim snagama iz pravca Bosanske Krupe, preko Jasenice, uspjeli da se 4. februara 1943. spoje sa svojim jedinicama na Benakovcu. Tih dana, danju i noću, vodile su se žestoke borbe, a kuriri brigade su bili stalno angažovani na održavanju veza između štabova bataljona i brigade i štaba divizije. Neprijateljeva avijacija, u većim formacijama, bila je svakog dana aktivna - bombadovala je i mitraljirala naše jedinice. Od eksplozije avionske bombe bio sam kontuzovan.

*

Kada su Nijemci potisnuli naše jedinice iz Jasenice i okoline u šume Grmeča, komandant brigade Ratko Martinović naredio mi je da se povežem sa Komandom područja i pozadinskim rukovodstvom, da obezbijedim dovoljno zaprežnih kola i omladinaca za transport ranjenika za bolnicu i da sa rukovodiocem saniteta brigade dr Moricom Levim pripremim sve ranjenike za prenos i transport u našu bolnicu, koja se tada nalazila u selu Lastve. Uzeo sam dva kurira iz brigade i, uz pomoć pozadinskih radnika, prikupio jedan broj odabranih omladinaca i omladinki i nekoliko zaprežnih volovskih i konjskih kola i uz pomoć brigadnog rukovodioca saniteta Morica i bolničarkom Nadom Božić sve ranjenike smo preneli u bolnicu.

Omladinke - skojevske sa lakoćom su nosile ranjenike, uz pjesmu i vedro raspoloženje, a to je umnogome pomoglo da se vrati moral ranjenicima i vjera u život.

Za sve vrijeme našeg puta sa transportom za bolnicu nadlijetali su nas neprijateljevi avioni i mitraljirali i bacali bombe. Srećom, nismo

imali žrtava, jer smo, čim bi čuli zvuke motora, brzo sklanjali ranjenike na zaklonjena mjesta. Kada smo stigli u bolnicu vidjeli smo da se sprema za transport. Predao sam poštu i ranjenike komesaru bolnice Relji Lukiču i bolničarki Emini Hrnić, i tu smo se zadržali nekoliko časova. Pošto sam bio blizak sa Reljom, on mi je u povjerenju rekao da je dobio naređenje od 1. bosanskog korpusa da sve ranjenike transportuje u pravcu petrovačke ceste, jer se očekuje da će Nijemci od Bihaća presjeći odstupnicu i doći u Bosanski Petrovac. Ranjenici su se morali brzo prebaciti preko petrovačke ceste. Rekao mi je da je za teže ranjenike već prikupio veći broj zaprežnih vozila, a da će lakše nositi borci i omladina na nosilima, a neki će ići pješke.

Za vrijeme mog i Reljinog razgovora nadlijeteli su neprijateljevi avioni u većoj formaciji. Prvo su mitraljirali, a zatim su u naletima bacali bombe na barake bolnice. Relja, ja i još nekoliko naših boraca brzo smo skočili u zaklone. Imali smo sreću da ne budemo pogođeni. Na žalost, jedna avionska bomba pogodila je baraku sa ranjenicima na sjevernoj strani logora bolnice. Tom prilikom je poginulo nekoliko ranjenika, a neki su ponovo ranjeni. Po odlasku aviona došli smo na mjesto na kojem je pala bomba. Vidjeli smo dijelove raskomadanih tijela poginulih ranjenika razbacane oko kratera i po drveću. Poslije tog napada sa kuririma sam se vratio u štab brigade, a sva zaprežna kola i omladinci koji su bili sa nama ostali su i uključili se u prenos ranjenika iz bolnice.

Napadom iz više pravaca, neprijatelju je pošlo za rukom da dovede u okruženje na Grmeču 2. i 5. kozaračku brigadu.

Prvih dana borbi, i pored dubokog snijega, vrijeme je bilo sunčano danju, što je neprijatelju pogodovalo, jer su njegova avijacija i artiljerija dolazile do punog izražaja. Nama je veliki snijeg koristio za brzo ukopavanje i zaklone. Međutim, kako je borba neprekidno trajala, naše su jedinice, zbog stalnog pritiska, bile prisiljene na povlačenje u šume Grmeča.

Duboko u Grmeču, sa borcima 2. krajiške i 5. kozaračke brigade, nalazio se veliki zbijeg od oko 15.000 izbjeglica iz Podgrmeča i sa Banije. Zbjegovima su rukovodili narodnooslobodilački odbori, pozadinsko-partijski radnici i Komanda područja iz Podgrmeča. Bili su grupisani po mjestima iz kojih su izbjegli, tako da su pozadinci često održavali sastanke s njima, davali im informacije o borbama, kao i uputstva kako da se ponašaju za vrijeme velike hladnoće i sačuvaju od promrzavanja i gladi. Nešto namirnica, koje smo uzeli iz naših magacina, podijelili su narodu, a nešto našim jedinicama. Ali, sve je to bilo nedovoljno za ishranu, jer su to bile veoma male količine.

Vrijeme se naglo pogoršavalo. Počeo je da pada krupan, mokar snijeg, uz jake nalete hladnog vjetra. Time je još više pogoršan naš položaj u okruženju. Od hladnog vjetra i snijega smanjila se vidljivost. Jako je zahladilo, pa smo se čak i u hodu smržavali.

Branko Zrnić, politički delegat kurirskog voda brigade, održao je partijski sastanak sa kuririma članovima KPJ, kandidatima i skojevcima. Sastanku su prisustvovali kuriri: Vaso Jovanić, Miloš Vukajlović, Milan Vojnović, Boško Bukva, Zdravko Samitović, Mladen Miličić, Jovo

Stikavac i Nada Božić, kao i Dragoslav Mutapović, zamjenik političkog komesara brigade. Mutapović nas je obavijestio o nastaloj situaciji. Re- kao nam je da se nalazimo u okruženju, da je stanje veoma ozbiljno i teško, i da moramo, kao članovi» Partije i Skoja, sve teškoće izdržati, a svojim držanjem uticati na druge da bi se lakše savladale teškoće na- stale zbog vremenskih neprilika, velike hladnoće, premorenosti i gladi.

Sastanak je održan daleko u šumi iznad magacina, u stojećem stavu, ispod jedne velike jele, uz fijuke hladnog vjetrova kakav do tada nisam čuo. Na sastanku je govoreno i o pomoći ranjenicima, iznemoglim i oboljelim. Skrenuta je pažnja na budnost kurira prilikom nošenja pošte u bataljone i druge jedinice. S obzirom na dubok snijeg i hladnoću, dogovoreno je da poštu nose po dva kurira, da bi se naizmjenično mijenjali u gaženju dubokog snijega. Na kraju sastanka, Zrnić je predložio zaključak, koji je usvojen, da komunisti i skojevci moraju svojim primjerom uticati na moral i raspoloženje drugih.

Čete i bataljoni su stalno vodili žestoke borbe, jer nas je neprijatelj pratio prtinom i nastojao da nas uništi presijecanjem naših kolona. Neprijateljeve jedinice sa pravca Bosanskog Petrovca presjekle su pravac našeg pokreta i probijanja preko petrovačke ceste. Ušle su duboko šumskim prugama u Grmeč sa jugozapadne strane Grmeča, sukobile se sa jedinicama 2. krajiške brigade i vodile žestoke borbe.

Glad, velika premorenost, nespavanje, stalna borba i velika hladnoća bili su neprijatelj broj jedan nama i izbjeglom narodu. Prava drama je zadesila stanovništvo u zbjegovima i kolonama. Od jakog mraza i hladnoće žene, djeca i ljudi su se mrznuli i umirali. Dešavalo se da u pojedinim zbjegovima zateknemo djecu, žene i starce koji su zaspavši pored vatre, nikad se više nisu probudili. Na mjestima na kojima su se ložile vatre snijeg se topio, a ugarci drva bi tonuli u rupu.

Najteže mi je bilo kada smo naišli u jednom zbjegu na ženu - majku mrtvu, a njeno dvogodišnje dijete joj je bilo živo. Uvili smo ga u jedno čebe, a majku sahranili u snijegu. Dok smo mi majku sahranjivali i dijete je umrlo u tihom ropcu - plaču. Mraz i hladnoća su se pojačali kada se odjednom izvedrilo. Od jakog mraza pucale su grane na drveću, pa se činilo da puca neprijateljevo vatreno oružje.

Politički komesar brigade Niko Jurinčić naredio mi je da pošaljem kurire u zbjegove, u Komandu područja, da upozore pozadinska rukovodstva da se lože vatre, zagrijevaju djeca i žene i da se ne dozvoli da neko od njih zaspi. Skrenuta im je pažnja da se stalno kreću oko vatre da bi se brže zagrijavali. Svi oni koji se nisu pridržavali tog uputstva, pa su zaspali, više se nisu probudili.

Rukovodstva pozadine su bila stalno u vezi sa štabom brigade i bataljona, pa su borci jedinica 2. brigade umnogome doprinijeli pružanju neposredne pomoći u spasavanju od »bijeleske smrti« naroda koji se nalazio sa nama. Veliku pomoć su pružali i omladinci - skojevci iz pozadine u nošenju ranjenika, oboljelih i promrzlih boraca brigade, kod kojih se pojavio i tifus. Pozadinski radnici i borci Komande područja organizovali su dežurstva od omladinaca i skojevaca u zbjegovima, što je doprinijelo da se mnogi spasu od sigurne smrti.

Usljedi danonoćnih žestokih borbi i nespavanja, ista sudbina je snašla i borce brigade. Velika hladnoća i studen učinili su svoje. Mnogi borci su bili onesposobljeni za borbu - nisu mogli da rukuju oružjem jer su im prsti ruku bili izmrzli.

U kurirskomvodu i brigadnom sanitetu oboljelo je nekoliko boraca od promrzlina, među njima je bio i Tomo Čulibrk, vodnik voda, i dr Morie Levi, rukovodilac saniteta brigade. I jednom i drugom promrzli su prsti na nogama i oboljeli su od tifusa. Imali su visoku temperaturu, pa smo ih morali nositi na konjima, koji su se veoma teško kretali kroz snijeg. Osim njih, bilo je još nekoliko kurira onesposobljenih za kretanje, pa su nošeni. Dr Morie Levi bio je prvoborac, hrabar i dobar organizator sanitetske službe. Zahvaljujući njegovim intervencijama i pružanju brze ljekarske pomoći mnogi ranjenici su ostali u životu i bili spašeni. Po izlasku iz Grmeča Morie je od promrzlina i bolesti umro. Toma Čulibrk bio je omiljen među kuririma i prvi vodnik kurirskog voda - dobar borac. On je po izlasku iz Grmeča, ostao u bolnici u Podrmeču.

Prije proboja iz okruženja uslijed navedenih nedaća, kod pojedinih boraca pojavile su se halucinacije i neka sumnja da se neprijatelj uvukao među njih. Mnogi su bili bez čiste svesti. Tome je mnogo doprinijelo pucanje drveća od jake studeni, koje je navuklo sumnju da puca neprijatelj. Više puta i sam sam to mislio. Pojedini kuriri pri dolasku drugova iz Komande područja u štabu brigade, potezali su oružje da pucaju u njih, vičući »Pucajte, evo idu četnici na nas«. Brzom intervencijom drugova iz štaba brigade spriječeni su da ne otvaraju vatru. No, i pored toga, pojedinci su iskakali iz kolone u snijeg i pucali u drveće, uz povike: »Udrite po neprijatelju«. Jedni su se odvajali iz kolone, vadili porcije, prilazili drveću - jelama, govoreći »sipaj kuvaru, baš sam dobro ogladnio«. Pozivali su i druge da dođu do njih i govorili »polako, svi ćemo se nahraniti, pazite na red«.

Štab brigade je uporno radio na pronalaženju načina da se izađe iz obruča. Jednoga dana sastali su se štabovi 2. i 5. kozaračke brigade. Na sastanku su se dogovorili o pravcima proboja. Odlučeno je da se 5. kozaračka probije u pravcu Majkić Japre, preko Benakovca, a 2. krajiška jugoistočno, preko Javornjače, za Jelašince i Tuk Bobiju. Pošto je naš vodnik kurira bio oboljeo, komandant brigade me pozvao i rekao da primim dužnost vodnika kurirskog voda. Ujedno mi je izdao naređenje da odredim kurire koji će odnijeti poštu u 2, 3. i 4. bataljon, jer je tada štab brigade bio u 1. bataljonu. Ne sjećam se tačno koje sam kurire odredio da nose poštu u te bataljone, jer sam imao problema da ih pronađem i odaberem, jer su svi gotovo bili onesposobljeni za kretanje. Ipak, pronašao sam šest kurira (za svaki bataljon po dvojicu), i oni su uspješno obavili zadatak. Mislim da su među njima bili Boško Bukva, Milan Vojnović, Jova Štikovac i Zdravko Simatović.

Po naređenju komesara brigade Nike Jurinčića, ja sam sa jednim kurirom odnio poštu pozadinskim radnicima. Mislim da je to bila dru-

garica Nevenka Kovačević. Predali smo joj naređenje o pokretu kolone izbjeglog naroda za jedinicama 2. brigade i odmah se vratili u štab brigade.

U štabu brigade vodio se razgovor da se pronađe vodič koji poznaje teren na Grmeču, pa je komandant Ratko, sa komandantom 1. bataljona Dušanom Egićem, pronašao jednog borca iz 1. bataljona, koji je prije rata radio na sječu drva u Grmeču i obećao da će nas sigurno izvesti u pravcu Tuk Bobije. Međutim, kolona 1. bataljona, u kojoj se nalazio štab brigade, kretala se gotovo cijele noći oko jednog visa, a poslije ponoći došli smo na mjesto sa kog smo naveče pošli. To smo primijetili po prtini i konfiguraciji terena. Sjećam se da je komandant brigade Ratko rekao Egiću: »Sta je ovo zaboga, kuda nas tvoj vodič-ovo vodi?«. Egić je zabrinuto odgovorio: »Prinaći ću ja drugog vodiča, ne brinite«. Poslije kraće Ratkove i Egićeve intervencije pronađen je borac koji je poznavao teren i tako smo krenuli prema Jelašinovcima i Tuk Bobiji.

Jedinice 2. brigade, uz velike napore, probile su obruč neprijatelja na najvišem vrzu Javornjače i borci svih bataljona brigade, sa narodom, uz velike napore, kretali su se jugoistočnim padinama planine u pravcu Tuk Bobije. Usljed studeni, gladi, nespavanja i drugih nedaća nastala je prava drama. Često je kolona prekidana zbog pojedinaca koji su zaspali i nikad se nisu probudili. Komesari četa i komandiri upozoravali su da se ne smije stati, jer, čim bi stali, san je i najjače borce obarao u prtinu snijega. Takva drama se odvijala i među izbjeglim narodom koji se kretao za nama iz obruča, pa su mnoge žene - majke, djeca i starci ostajali u snijegu.

Kada smo ostavili planinu za sobom i došli u selo Tuk Bobiju mislio sam da mi je to najsretniji dan u životu, jer smo, i pored velikih stradanja, bili spaseni, ne samo od neprijatelja, Nijemaca i ustaša već i od »grmečke bijele smrti«. Međutim, drama nije u potpunosti prekinuta - nastalo je spasavanje promrzlih nogu i ruku. Zahvaljujući pomoći koju su pružale jedinice 6. krajiške brigade, organizovano je prenošenje promrzlih, oboljelih i ranjenih boraca 2. krajiške brigade i naroda u pozadinu neprijatelja - u sela Podgrmeča, gdje im je pružena medicinska pomoć i data hrana.

Deset dana u Grmeč planini

MARKO MIHAJLOVIĆ

Ta visoka, gustom šumom obrasla planina, ostala je u četvrtoj ofanzivi vječita grobnica hiljadama nevinog življa iz podgrmečkih, te banijskih i kordunaških sela, i to pretežno djece, žena i staraca. Ali, postala je i vječna grobnica stotinama i stotinama fašističkih krvoloka - Nijemaca, ustaša i domobrana.

U periodu od 25. januara do 13. februara, jedinice 4. krajiške divizije vodile su danonoćnu tešku i krvavu borbu oko Grmeča i na Grmeču za odbranu naroda koji se, bježeći pred neprijateljem, sklonio u njegove najviše predjele. Ti hrabri borci suprotstavili su se djelovima tri njemačke divizije i jednoj domobranskoj brigadi, koje su bile naoružane najmodernijim borbenim sredstvima, prilagođenim za vođenje borbe u svim uslovima.

Neprijatelj je zaključivao da će prostor Grmeča i sela oko njega Narodnooslobodilačka vojska braniti i po cijenu najvećih žrtava. Zbog toga je oko Grmeča skoncentrisao glavne dijelove 7. SS divizije »Princ Eugen«, glavne dijelove 369. divizije i dijelove 717. divizije i jedan ustaško-domobranski združ.

*

Slobodan prostor se postepeno smanjivao, jer je neprijatelj napadao na svim pravcima prema Grmeču. Međutim, nije mogao lako da potisne braniocce i da se dokopa pošumljenih padina planine. Vodile su se teške borbe, naročito na prostoru 2. krajiške brigade, koja je zatvarala pravac Benakovac - Jasenica. Borci te brigade, iako izmoreni i iscrpljeni, pre svijega od puta koji su prevalili za nešto više od trideset časova od Bosanske Gradiške do Jasenice, držali su se hrabro i pružali su junački otpor, usporavajući nadiranje neprijateljevih jedinica. Time su stvarali i potrebno vrijeme za evakuaciju bolnice iz Korčanice.

Vodili su se žestoki okršaji. Njemačke snage su uporno natrojjale da potisnu partizanske brigade i da ih nabace na vrhove Grmeča i tamo u okruženju unište. Planovi protivnika nisu uspjevali, pa je zbog toga u borbu stalno uvodio sveže snage, koje su pre svega bile odmorne. Gustom vatrom iz teških oruđa zasipao je naše položaje i bombardovao nas, kad god su to vremenske prilike dozvoljavale. Koristeći najmoderniju ratnu tehniku, uspio je da, mada uz velike sopstvene gubitke, nabaci naše snage na padine Grmeč-planine.

Prateća četa 2. brigade malaksavala je i povlačila se prema Grmeču. Posjela je vatrene položaje na padinama planine i pripremila svoja oruđa za dejstva. Ostalo se sa veoma malo granata za minobacače i protivtenkovske topove, a ni za teške mitraljeze nije bilo dovoljno municije. Poslednje zalihe su se čuvale za pogodnije ciljeve, kada neprijatelj krene na juriš.

Poslije izvjesnog zatišja, neprijatelj je na svim pravcima krenuo na juriš. Prethodno je tukao naše položaje jakim artiljerijskom vatrom. Prateća četa, čiji sam i ja bio borac, stupila je u dejstvo. Posluge minobacača i protivtenkovskih topova trošile su i poslednju zalihu svojih granata. Postigla je značajan uspjeh u uništavanju neprijateljskih mitraljeskih i topovskih gnijezda, a zatim se povukla dublje u šumu. Štab 2. brigade naredio je da Prateća četa u toku noći koja nailazi skloni i na sigurna mjesta zakopa minobacače i topove.

*

Neprijateljeve snage su nadirale i na pravcu odbrane 5. kozaračke brigade, koja je pružala snažan otpor. Ali, zbog žestoke vatre iz vazduha i sa zemlje, njeni bataljoni su se povukli na sjeverozapadne padine Grmeča, i dalje, u šumu. Tako su se na najvišim predjelima Grmeča našle 2. krajiška i 5. kozaračka brigada bez jednog bataljona.

Na taj predio planine, prethodnih dana bilo je evakuisano mnogo naroda, koji se tu zaustavio čekajući uputstva za dalji pokret. Na tom prostoru su bila i neka skladišta raznog materijala i hrane. Ljudi su napravili privremene bajtice i skloništa od jelovih grana i u njih smjestili žene, djecu i starce. U njima su ložili vatru, grijali se i razmišljali svako na svoj način o svojoj sudbini.

Mada je taj unesrećeni narod živio toga trenutka u nadi, videći spas u našim brigadama, ipak se osjećao strah i zabrinutost. Strahu su posebno doprinosili i žestoki okršaji u neposrednoj blizini njihovih zbegova, gdje su odjekivale topovske granate, štektanje mitraljeza i čula se paljba strojica i pušaka, a bilo je i čestih bombardovanja iz vazduha.

Snage neprijatelja su već bile duboko zašle u šumu, stežući obruč oko naših jedinica, koje su bile zaposjele dominirajuće položaje, obezbeđujući sve prohodne prolaze postavljanjem jakih zasjeda. Protivnik je nastojao po svaku cijenu da se dokopa tih položaja. Pošto je bio mnogo nadmoćniji i u ljudstvu i u materijalu, to mu je i pošlo za rukom.

*

Borci su išli u koloni ljuljajući se od iscrpljenosti i hladnoće, jedva čekajući da se odmore, bilo koliko, da legnu na snijeg i da zaspe. U odmaklo doba noći, od čela kolone je stiglo vezom naređenje da se stane i naloži vatra. Imalo je da se stane, gdje se ko zatekao. Stali smo i po desetinama ložili vatre. Međutim, kako su drva sagorijevala, tako se vatra spuštala sve dublje u snijeg, pa je od nje bilo malo koristi.

Kratko vrijeme su se borci grijali, kada je, iznenada, pukla puška. Svi smo skočili na noge i zgrabili oružje. Iz grupe se izdvojio jedan čov-

jek i počeo da bježi. Trčali smo za njim i pozivali ga da stane, govoreći da mu nećemo ništa. Stao je i odbacio pušku. Borci su mu prišli i razoružana ga odveli u našu komandu, radi kažnjavanja za disciplinski prestup - otkrivanja našeg položaja, pošto je neprijatelj bio u blizini.

Poslije toga incidenta, odmah je naređeno da se čete pripreme za pokret. Krenuli smo u pravcu istoka. Od hladnoće, prsti su se lijepili za puške. Duvali smo u ruke, a puške smo nosili pod ogrtačima radi zagrijavanja mehanizama, jer bi malo ko mogao da otvori zatvarač puške, a pogotovu da promjeni šaržer kod puškomitraljeza.

Ljuljali smo se i dremuckali u koloni, misleći o tome, šta se radi dole, u podgrmečkim selima. Da li su živi oni dobri ljudi u Majkić Japri, Lušci Palanci, Jelašinovcima, Velikoj Ruiškoj, Jasenici, Suvaji i mnogim drugim selima.

Kretali smo se noću (ne znam koja je po redu), a oni koji su bili jači i izdržljiviji pomagali su iznemoglim i promrzlim. Dizali su ih iz snijega i upućivali u kolonu, odnosno tjerali ih da se kreću. Međutim, neki nisu dali da se podignu. Govorili su da žele ostati tu, da se naspavaju i dobro odmore, pa će nastaviti pokret i stići sa manjim zakašnjenjem. Drugi su nijemo zastajali uz omorike, grlili su njihova debela stabla i čitali na sve pozive boraca. Borci su ih vukli i za odjeću, ali su stezali stablo omorike kao da su srasli s njim. Naravno, čuteći, gledajući zakrvavljenih očiju. Ostajali su tako da vječito čute na Grmeč-planini.

*

Danju se kolona kretala uskom dubokom prtinom na kojoj smo jedva mogli jedan pored drugog proći. Išli smo i niko nije mislio na jelo. Umjesto jela, jedemo snijeg da bi ublažili takozvanu gladnu žeđ.

Neprijateljeve snage su se kretale za nama i neki dijelovi su pristigli našu kolonu i pripucali na našu zaštitnicu. Naše čete su brzo zauzele položaj i čekale da se protivnik približi.

Nije prošlo mnogo vremena, a borba je otpočela svom žestinom. Čulo se, kako starješine protivnika nešto viču i, najednom, prestali su da pucaju. Istovremeno, počeli su da se povlače nazad, tražeći sigurniji zaklon. U takvoj situaciji, naši borci - gladni, žedni, neispavani, ozebli, umorni - i, reklo bi se, do kraja iscrpljeni, dobijali su novu snagu kada bi se neprijateljske snage pojavile u blizini.

Mada je naređeno da se brže krećemo da bi što prije stigli u neka sela u podnožju Grmeča, kolona je išla sve sporije i često je zastajkiivala. Sa začelja su protestovali što se sporo krećemo. Međutim, u toj koloni se našla jedna mlada žena iz nekog podgrmečkog sela, slabo obučena i obućena, pa su joj se stopala bila smrzla i kretala se na koljenima i rukama. Iz koljena i ruku tekla joj je krv. Tražila je da joj se pomogne i da vode. Molila je da je ne ostavimo, govoreći da je ostavila kod neke bake u selu dvoje male djece i da zbog njih mora živjeti. Pružili smo joj pomoć i nekim krpama zavili ruke i koljena. Nosili smo je svi na smjenu, a kada smo stigli naš sanitet i ranjenike, predali smo je njima. Svima je bilo jasno, da će, ukoliko preživi, ostati doživotni teški invalid.

Halucinacije su poprimale sve veće razmjere. Borci su »vidjeli« stvari i predmete kojih nikada nije bilo na Grmeču. Mada većina nije nikada bila na Grmeču i nije poznavala ove predjele govorili smo i potvrđivali jedan drugome, da tu negdje, u blizini, ima neka velika kuća, u kojoj bi se mogli na smjenu odmarati svi borci naše brigade. U to smo bili uvjereni, pa smo jurili po šumi, kretali se dubokim snijegom i tražili tu usamljenu kuću. Prostori između ogranaka velikih stabala izgledali su kao veliki prozori i činilo nam se da smo blizu neke velike kuće u kojoj gore svjetla. Borci su žurili prema njoj, željeći da što prije zakorače u suve i tople prostorije, da se odmore i ogriju.

Međutim, što su borci brže grabili da stignu do te kuće - »prozori« su se sve dalje odmicali. Svakog trenutka čuli su se glasovi: »Evo je - kuća«, ili »Eno ga, drži ga«, ili »Eno je, voda, vadi porcije«.

Neki su u koloni razgovarali sa svojom porodicom, davali savjete kako da se obradi zemlja, čuva blago, paze djeca, a po neki su držali govore skupu naroda.

Krateri avionskih bombi i artiljerijskih granata činili su se kao izvori pitke vode. Kad bi ih ugledali, svi smo vadili porcije i jurili do »izvora«. Vraćali smo se razočarani i oborene glave, ne govoreći nikome ništa.

Držali smo se jedan za drugog, a san nas je obuzimao u pokretu. U tome dremuckanju po neki bi pao na snijeg i želio tu da ostane, da se naspava, govoreći da je poslije tako vođenih teških borbi zaslužio da se odmori i naspava. Dešavalo se, da najednom jave da je veza prekinuta. Tada je nastajalo dozivanje i traženje veze sa čelnim jedinicama koje su već bile dobro odmakle u šumu, tako da se mnogo gubilo vremena i zadržavalo na mjestu, sve dok se veza ne uspostavi i jedinice ne sustignu.

Više nije bilo vremena za čekanje i oklijevanje, nego je odmah trebalo tražiti pogodno mjesto i odgovarajuće vrijeme za proboj iz okruženja. Štabovi 2. krajiške i 5. kozarske brigade pristupili su razradi plana za probijanje iz obruča. Trebalo je odlučiti, kako spasiti ranjenike i narod koji se tu zatekao.

Dok su naši komandanti pravili plan proboja, protivničke snage su nastojale da što prije okončaju sa grmečkom operacijom, pa se vodila borba sa jačom žestinom na svim pravcima naše odbrane. Njegove jedinice su pokušavale da prodru u zbjege naroda, ali su se naše čete junački borile i hrabro odbijale svaki neprijateljski pokušaj. I naše jedinice su imale velike gubitke u ljudstvu. Naše borce nije samo iscrpljivala danonoćna borba. Pratili su ih i druge nevolje u tome okruženju: glad, žeđ, slaba odjeća i obuća, najzad, oštra zima. Temperatura se spuštala i do 20 stepeni ispod nule. Umor, nespavanje i sve to, samo je brzo umanjivalo snagu i izdržljivost svakog borca.

Odlučeno je da dijelovi 2. brigade krenu u snažan napad prema Korčanici da, kada neprijatelj privuče svoje snage na taj pravac, 5. kozaračka krene u napad prema selu Suvaja. Ovdje se radilo o svojevrsnoj obmani neprijatelja, koja je u početku samo djelimično, a na kraju potpuno uspjela.

Naime, kada su dijelovi 2. brigade krenuli u napad, neprijatelj je pojačavo svoje snage na tom pravcu, dovodeći ih sa drugih sektora, polazeći od pretpostavke da je baš to pravac kojim se žele da probiju naše jedinice.

Koristeći nastalu situaciju, 5. brigada je munjevitim i snažnim napadom probila položaje na svome pravcu. Na tome pravcu su izašli iz okruženja dijelovi 2. i 5. kozaračke brigade, ranjeni i bolesni borci, kao i mnoštvo naroda iz zbjege.

Poslije proboja iz okruženja, 5. brigada je produžila pokret i izašla iz šume na prostor Suvaja - Jasenica, a 2. brigada je nastavila da razbija protivničke snage koje su prešle u odbranu. Zatim je produžila pokret preko Grmeča prema istoku. Usput, snažno se borila protiv neprijateljevih snaga, razbijala ih i nanosila im znatne gubitke, izmičući efikasno i brzo iz kritične zone, da ne bi ponovo pala u okruženje.

Nijemci su, iznenađeni, zbunjeni i uplašeni od munjevitog i snažnog napada, ostali na svojim položajima do svanuća. Taman toliko je i trebalo da se naše brigade udalje od njih i srede svoje čete i bataljone. Međutim, poslije poroblja prvog okruženja, nastali su za 2. brigadu novi teški trenuci.

Neprijateljeve snage su u stopu pratile brigadu sa namjerom da je ponovo dovedu u stanje okruženja i na pogodnom mjestu unište. Ali, brigada im je - vješto manevrišući i izbjegavajući okruženje, istovremeno postavljajući dobro maskirane manje zasjede, koje su sačekivale neprijatelja - nanosile gubitke i zadržavala ih sve dok naša glavnina ne odmakne.

Napokon, izašli smo pravo u podgrmečka sela, na prostor Tuk Bobija i Jelašinovice. I tu su se ubrzo desile nepredviđene nezgode. Naime, borci su ušli u prve kuće sa smrznutim rukama i nogama, grijali su se, pa su im se od grijanja pojavili plikovi na pojedinim dijelovima tijela, naročito na nogama. Tako je nekoliko boraca onesposobljeno za pokret i borbu, pa je trebalo organizovati i njihovo nošenje do naše prve bolnice.

Hladne februarske noći - Grmeč

TRIVUN PUVALIĆ

Bili smo u rejonu Terovina (Trovrhnje), gdje se nalazio veliki zbjeg naroda - žena i djece. Snijeg je bio dublji od metra. Narod je ložio vatre, a ispod njih se snijeg topio i stvarao velike rupe. Žene i djeca su se okupljali oko njih, ali je bilo malo koristi. Vidio sam djevojke kako leže pored vatre i mislio da spavaju. Međutim, one su zaspale da se više nikada ne probude.

Vidio sam Nikolu Horića iz Dobovika kako sjedi pored vatre i drži u krilu sina koji umire, a drugi sin je ležao pored njega već mrtav.

Pored rupa-ognjišta, u kojima je vatra gorela, vidio sam mrtve žene i djecu, koji su bili oprljeni, a odeća im je bila nagorjela.

Drugog dana Nijemci su napali zbeg koji je bio nedaleko od naše čete. Nastala je vriska, kukanje i plač preživjele djece i žena, a sa druge strane jaka vatra mitraljeza. Odmah smo u tom pravcu posjeli položaj, sačekali žene i djecu, propustili ih, a Nijemce pustili na 20-30 metara odstojanja, pa po njima otvorili vatru. Oni su nekoliko puta jurišali bez uspjeha. Kad smo im ubili komandira, odustali su od daljih napada. Tom prilikom su poginuli Dušan Brkić iz sela Slatine i Markica Marjanović iz Majkić Japre. Sahranili smo ih u dubukom snijegu, jer nismo imali čime da kopamo zemlju. Prilikom napada na zbjeg Nijemci su ubili mnogo žena i djece i mnoge ranili. Bježeći prema njima, mnoge majke koje su imale više djece ponijele su ili povele po jedno dijete, a drugu su ostavljale ili ako su bila mala, bacale u snijeg i bježale sa namjerom da barem jedno spasu.

Trećeg dana, kada smo krenuli u pravcu Korčanice, našao sam u crnom čebetu djevojčicu, staru oko deset mjeseci. Nosio sam je čitav dan, a ponekad me je zamjenjivao komesar čete Slavko Salopek. Uveče sam bio određen u grupu za proboj prema Korčanici. Djevojčicu je uzeo komesar čete i o njoj nisam više ništa čuo. Tih nekoliko dana i noći nisam spavao, jer me komandir čete zadužio da se stalno krećem od borca do borca, i danju i noću, i ne dozvolim nekome da zaspe, jer se znalo da se više neće probuditi. Bilo je boraca koji su se demoralisali, izgubili povjerenje u konačan ishod, pa su se sakrivali. Oni bi zaspali i više se nikada nisu probudili.

Posljednje noći, kada smo krenuli u proboj na Korčanicu, bio sam na čelu određene grupe za proboj. Nismo naišli na neprijatelja jer se u toku dana povukao. Umoran, neispavan, zaspao sam u stojećem stavu

sa puškomitraljezom na ramenu. Pored mene je prošao ceo 2. bataljon, mnogo naroda i djece, i niko nije primjetio da spavam. Probudio sam se kada je svanulo. Nikoga nije bilo u blizini - bio sam sam. Nije mi bilo jasno šta se to sa mnom zbilo, kako sam mogao tako, stojeći, spavati? Vidio sam trag u prtini, a lijevo i desno od mene ona je bila čak i proširena. Nisam znao gdje se nalazim i na koju stranu da krenem. Bio sam ozebao, bilo mi je jako hladno i drhtao sam od zime. Noge su mi se ukočile.

Kada sam se malo razdrmao, na brzinu sam odlučio da krenem u pravcu u kom sam stajao dok sam spavao. Zaključio sam da bi u tom pravcu trebalo da je i brigada. U toku puta u pravcu Korčanice stigao me je ekonom moje 2. čete 2. bataljona Rade Njegovan. Odmah mi je bilo mnogo lakše, jer sam bio sigurniji. U Korčanici sam naišao na nekoliko drugova iz moje čete. Odveli su me do jedne barake, gdje sam dobio malo vruće pure kačamaka. To me je malo okrijepilo i dalo mi snage.

Poslije toga uslijedio je odmah pokret u pravcu sela Tuk Bobija. Kad smo išli iz Grmeča Nijemci su nas napali od Lušci Palanke. Štitila nas je 6. krajiška brigada. Pod njenom zaštitom prenoćili smo u kućama u selu Tuk Bobija. Ta noć je bila tragična za mnoge. Bilo je mnogo drugova sa promrzlim nogama, pa su grijali vodu i držali noge u njoj. Svi koji su to radili ostali su bogalji, jer su im se prsti, pa čak i stopala raspadala. Dobro su prošli oni koji su noge prali hladnom vodom.

Grmečka golgota"

ĐURO PRIČA

Ponovo na Kozari

Trećeg dana nakon smotre Četvrte divizije u Jasenicama pod Grmečom, koju je izvršio drug Tito, 7. januara 1973, krenule su iz Grmeča za Kozaru Peta, a sutradan i Druga krajiška brigada. Snijeg koji je padao prethodnih dana, pod naletom juga, počeo je naglo da se topi; nadošle rijeke izlile su se iz korita, a svuda po njivama, puteljcima i stazama bujali su potoci. Borci, oskudno odjeveni, još prvog dana marša ostadoše bez obuće.

Kod Svodne, gdje smo i ranije prelazili Sanu, prebacismo se na kozaračku stranu a da niko na nas, kao i prethodnog dana, kada se prebacivala Peta, ni metka ne opali. Preko Petkovca i Devetaka, izbismo i zanoćismo u selu Prusci. Za večeru niko ne mari, najvažnije je bilo ogrijati promrzle noge i pripremiti se za sutrašnji put. Smjestili smo se u ono malo kuća koje su neoštećene ostale iza kozarske ofanzive. Svuda kuda prolazimo narod Kozare dočekuje nas raširenih ruku. Dolazak partizanske vojske za svako kozaračko selo bio je praznik. Poslije one strahote koja se ljetos sručila na ovaj kraj, kad je izgledalo da niko neće preživjeti, eto, opet smo tu, narod i vojska, još jači i za borbu spremniji. Na njihovim licima ogleda se patnja izbjegličkog i logorskog života, ali iz očiju im iskri vjera i nada. Ispred kuća, pored plotova, svuda pored puta kuda prolazimo tiskaju se žene i djeca; osjećamo na sebi njihove zadivljene poglede. Sjećanje na one kojih više nema među nama pokrene suzu u oku neke starice; ona se okrene u stranu, maramom sakrije lice.

Ofanziva je uništila stoku, usjeve, zatrla mnoge porodice, ugasila mnoga ognjišta. Često nailazimo na zgarišta, žene i djecu u kolibama improvizovanim od dasaka i pruča, bez vrata i prozora. Kako će tu preživeti zimu, gili, bosu, bez igdje ičega. U čitavom selu jedva da je ostala koja krava, nešto kokoši, a žita već odavno nemaju. Saznajemo od odbornika da se nekako ispomažu, dijele ono što imaju.

Ali, i u toj oskudici i neimaštini našlo bi se ponešto za borce: poneka jabuka, šaka oraha, a tamo gdje smo konačili selo bi pripremila večeru. Znali smo da to odvajaju od svojih usta, da će i žene i djeca večeru prespavati i da ni sutra neće imati za ručak, ali nije bilo načina

Objavljeno u listu »Oslobođenje« od 4, 5, 6, 7. i 8. marta 1975. prema kazivanju autora.

da njihovu miloštu odbijemo. Bila bi to uvreda za njih. Nije nam preostajalo drugo nego da primimo ponuđeno, a za uzvrat našlo bi se nešto i kod nas za njih. Trebalo je vidjeti to zadovoljstvo na njihovim licima dok posmatraju iz prikrajka kako se borci prihvataju jela, koje su im žene pripremile.

Ujutro 14. januara krenuli smo iz sela Gornjoselaca, preko Vojskove, Rakovice, Bijakovca i Sovjaka, i stigli u Miloševo brdo. Sjutra dan se sastasmo sa 5. brigadom u Donjem Podgradcima. Sa štabom naše, 2. brigade, bio je i komandant Šoša. Peta je dobila zadatak da napadne Klačnice, a mi smo krenuli na Novu Topolu. Pojava tih dviju jedinica na komunikaciji Banjaluka - Bosanska Gradiška morala je uznemiriti neprijatelja i unijeti pometnju i paniku u njegove redove. A to je i bio naš cilj.

Nakon akcije, Peta se povukla u selo Grbavce, a mi smo se rasporedili po kućama u Kijevu, Jazovcu i Cerovljanima. Odlučeno je da tu predahnemo i, potom, krenemo na komunikaciju Prijedor - Banjaluka.

Taj kratkotrajni odmor dobro je došao da se borci osvježe i prikupe snagu za novi marš. Dok se svako zabavljao svojim poslom - neko je krpio obuću, neko popravljao odjeću na sebi - čujemo odnekud praskav, naprasit glas. Čovjek koji viče i psuje nije niko drugo nego komandir moje čete Dragan Šurlan. To me veoma iznenadi, jer sam ga poznavao kao mirnog i staloženog čovjeka, po čemu je bio cijenjen među borcima. Ali, ako njegovo neobično ponašanje još ništa nije kazivalo, oči su mu sjale neobičnim sjajem.

Moje sumnje da se radi o tifusu, koji se već bio pojavio u drugim jedinicama, potvrdi i bolničarka Savka Malešević (tada Šavka Mandić). Pošto mu je izmjerila temperaturu, naredila je da se odmah izdvoji. Od tifusa je bio obolio i Miloš Šiljegović, koga je na položaju komandanta 5. brigade zamijenio Ranko Šipka. Znaci tifusa uskoro se pojaviše i kod komandirovog zamjenika, a na putu za Grmeč, drugog dana, oboli i moj zamjenik.

Natrag u Grmeč

Pošto smo već imali osam ranjenika, među kojima i težih, odlučeno je da se oni i oboljeli od tifusa prebace u bolnicu u Grmeč istim putem kojim smo i došli u Lijeve polje, a obje brigade, sa preostalim borcima, trebalo je da krenu na komunikaciju Banjaluka - Prijedor. Za pratnju je određena moja četa. Sa 169 boraca, ona se ubrajala među najjače jedinice, i s obzirom na to da sam i sam bio iz toga kraja i dobro poznao put, ocijenjeno je da će moja četa najbolje izvršiti taj zadatak.

Lakše ranjenike posadio sam na konje, koje sam dobio u obližnjim selima Čatrnji, Jazovcu i Kijevu, a oko tridesetak momaka nosilo je teže ranjenike. Problem je bio sa teže oboljelim tifusarima, koji nisu mogli samo da se drže na konjima; svakom od njih odredio sam po jednog pratioca da im se nađu pri ruci i paze da neko ne padne s konja. Od Bože Međara i Mikajla Čade, odbornika u Vojskovi, dobio sam četiri veća sepeta u kojima seljaci zimi nose sijeno stoci. Pošto bih vezao po dva sepeta i prebacio preko konja, u njih sam smještao po jednog ti-

fusara. Dok sam ih stavljao u sepeta oni se nisu protivili, ali kad sam počeo da ih vežem, da bih ih pričvrstio da ne iskoče negdje uz put, počeli su da viču i psuju.

»Ma pusti ti mene, ja sam zdrav« - derao bi se tifusar, odista uvjeren da je s njim sve u redu, ali kad bi vidio da se niko ne osvrće i da ne može prekidati veze, smirio bi se i još bolje ugnijezdio u košari.

Sad sam i njihove pratiocice mogao da pridodam grupi koja je nosila teže ranjenike. Put je bio naporan i na ljudima se osjećao umor. Sa tom rezervom ljudstva mogao sam nekoga ko se zamori i da izmijenim, dok ne predahe. U nedostatku nosila, dobro je došla i seoska plahta, koju smo vezivali za dva lagana koca, i na nju polagali ranjenike.

Sjutradan naveče već smo bili u Pruscima, a trećeg dana izbismo u Petkovac, iznad Svodne. Uz put, gdje god je to bilo moguće, otpuštali smo pratiocice i zamjenjivali ih novim, tako da je od onih koji su krenuli iz Podgradaca u Petkovac stiglo svega šest ili sedam. Po njima smo vratili konje koje smo dobili od seljaka za tu priliku. Znali smo da ćemo kad pređemo Sanu naići na nove konje, jer ofanziva tamo nije uništila stoku kao u Potkozarju.

I ranjenici i bolesnici dobro su izdržali put i niko nije podlegao. U selima kroz koja smo se kretali dočekivali su nas s predusretljivošću, a tamo gdje bismo zanočili, seoski odbornici i omladinski aktivisti organizovali su seoske straže. Dovoljno je bilo kazati odborniku koliko ima boraca i oni bi se pobrinuli za večeru. Pošto bismo postavili straže, borci i bolesnici bi se razmjestili po kućama. Kreveta i posteljine ni ukućani nisu imali, pa smo sterali slamu po zemlji ili podu, a grijali smo se vatrom koja bi cijelu noć pucketala na ognjištu. Tifusari su već i tako imali previše vatre, i u prostorijama gdje su oni bili smješteni nije se ložilo, ili sasvim malo da se ubije studen.

Prije polaska iz Lijevče-polja od štaba brigade dobio sam ime odbornika iz Petkovca kome treba da se obratim i preko njega izvidim mogućnost za prebacivanje preko Sane. Još od ustanka preko Petkovca i Svodne uspostavljen je partizanski put koji je povezivao Kozaru i Grmeč. Ta veza nikad nije zakazala, čak ni u najtežim situacijama. Uvijek bi se našao neko od naših ljudi od kojih bismo dobijali pouzdana obavještenja o kretanju neprijatelja, njegovim snagama i namjerama.

»Ja mislim da se možete prebaciti preko Sane« - reče odbornik, i dodade: »Ali ćemo za svaki slučaj otići kod odbornika u Svodnoj; on bolje zna situaciju, a zna i ljude koji imaju skrivene čamce«.

Kuća odbornika u Svodnoj nalazila se u brdima, udaljena oko kilometar od ceste Prijedor-Bosanski Novi. On nam reče da nisu primijetili nikakve pokrete neprijatelja, a od posade na Martin-brdu već i nije bilo nikakvih opasnosti.

Sačekali smo noć i, pošto smo bili obaviješteni da na cesti nisu primijećeni pokreti neprijatelja, a iz iskustva smo znali da noću neće praviti izlete u taj za njih nimalo gostoljubiv kraj, sa vodom boraca zaposjeo sam položaj oko bunkera na Martin-brdu. Jedan vod sam uputio, kao obezbjeđenje u pravcu Bosanskog Novog, a drugi prema Prijedoru.

Martin-brdo se uzdiže iznad same pruge i ceste, a na njegovom vrhu sagrađen je čvrst bunker, u kome je bila stalna posada, jačine jed-

nog voda. Napad na bunker bi prošao bez većih žrtava, ali nije bilo nikakve potrebe da se on zauzima, jer ni posada koja se nalazila u njemu nije htjela ništa da rizikuje, pa se radije sklanjala pred našim jedinicama duboko u unutrašnjost nego što bi otvarala vatru. Otuda bi se oglasili rijetkom i sporadičnom pucnjavom, tek toliko da odagnaju sopstveni strah. Kad bismo mi odgovorili vatrom, oni bi se utišali i više se ne bi oglašavali. Ako bismo čak i likvidirali posadu, znali smo da bi na njeno mjesto za kratko vrijeme došla druga, jača.

U sam sumrak posada na Martin-brdu se povukla u bunker. Sa preostalim vodom boraca, ranjenicima i tifusarima prešli smo prugu i cestu i izbili na Sanu. Odbornik iz Svodne, u međuvremenu, postarao se za čamac, koji se već nalazio na vodi spreman da krene na drugu stranu rijeke. U čamac je moglo stati petnaestak ljudi, i prvo smo u njega potrpali borce iz voda koji će otuda da štite prelaz ostalima. Čamac smo upravili tamo gdje je voda najdublja, da se ne bi nasukao i prevrnuo, a i da bi se naš prelaz odvijao u što većoj tišini. Prelaz nam je bio utoliko olakšan što smo znali da na drugoj obali nema neprijatelja.

Oko jedan sat noću prebacila se i posljednja grupa. Oprostio sam se od trojice odbornika koji su došli da nas isprate. Oni su posjedali u ona dva čamca (kasnije se priključio i jedan manji) i uputili na kozaračku stranu, a mi smo krenuli put Radomirovaca. Odbornici iz tog sela i ljudi koji će nositi ranjenike sačekali su nas na Sani.

Istog dana, predveče, stigismo u Hašane, gdje se nalazila divizijska bolnica. Bolnica se već počela evakuisati za Grmeč, i ja sam bolesne i ranjene priključio ranjenicima koji su se već nalazili u njoj. Tu sam sačekao 2. brigadu, koja je izmijenila plan svoje marš-rute, i krenula iz Podgrmeča za nama u Grmeč. Sa četom sam ušao u njen sastav. Pozdravio sam se sa Stevom Budisavljevićem, mojim zamjenikom, i Draganom Šurlanom. Tada ni slutio nisam da ih više nikada neću vićjeti.

*

Ofanziva, koja je počela 20. januara, već uveliko tutnji. Jači i brojno nadmoćniji, neprijatelj je na mnogim sektorima potisnuo naše snage, probio se na lijevom krilu, koje je držala 8. krajiška brigada, i tako došao iza leđa Drugoj. Mi smo prihvatili borbu, odbacili ih, a zatim se povukli dublje u šumu.

Tako smo se 7. februara, zajedno s Petom, našli u Korčanici. Tu se bila smjestila i nova centralna bolnica, nakon evakuacije iz Hašana. U šumi je vrililo kao u košnici: ranjenici, borci, narod, stoka, a neprestano su stizale nove izbjeglice od Bihaća, Krupe, Bosanskog Novog, Sanskog Mosta, koje su bježale ispred neprijatelja i tražile zaklon u nepristupačnim gudurama Grmeča. Bilo ih je mnogo i sa Banije i Korduna. Žene, djeca, starci, bolesni i iznemogli, gladni, goli i bosi, okupljaju se oko vatri. A studen sve više steže. Drva sirova, cvile, a plamena nema, nego dim, a onda se sa svih strana sruču povici: gasi vatru. Dovoljan je i mali pramen dima da neprijatelj otkrije zbjeg i počne tući artiljerijom.

Kad smo stigli u Korčanicu bolnica je već bila spremna za evakuaciju. Lakši ranjenici, koji su se mogli kretati, išli su pješice, a teži su bili

na nosilima i konjima. Pred postrojene borce istupi Boško Šiljegović. Njegov govor bio je više upravljen narodu, nego borcima. Vjerovatno se već govorkalo da će borci ostaviti narod usred Grmeča, i zato je Boško htio da suzbije takve glasine. Rekao je da nećemo napustiti narod, da ćemo se zajedno probijati i manevrišući izbjеći borbu sa neprijateljem, na koju, gladni, iznemogli, promrzli, sa tolikim brojem oboljelih i ranjenih, sa nepreglednom kolonom žena, djece i staraca, očigledno nismo spremni.

Njegove riječi unesoše malo vedrine u promrzle duše i čitav stroj naglo živnu. Čovjeku očito malo treba da mu se vrati povjerenje, da bi prikupio novu snagu za koju više nije znao da li postoji u promrzlom i izgladnjelom tijelu.

Zamjenik komandanta 2. brigade, Đurin Predojević, zatim je precizirao plan kretanja: na čelu kolone nalaziće se 2. brigada, iza nje krenuće ranjenici, potom 5. brigada, a na začelju narod iz zbjeга. Završavajući svoj kratki govor, on je pozvao borce i narod na red i disciplinu, jer je to jedini uslov da se čitav pohod uspješno završi.

Nakon toga pozvan sam u štab 2. brigade, gdje mi je saopšteno da je moja četa određena da prati bolnicu. Znači da će i za vrijeme grmečkog marša u našoj brigadi biti ranjenih i oboljelih od tifusa, kojih je, svakim danom, bilo sve više. Rekoše mi da bi trebalo da se odmah povežem sa omladinkom Nevenkom Novaković, koja je bila sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč. U zbjeгу sa narodom bilo je oko 500-600 omladinaca i omladinki sposobnih da nose ranjenike i oboljele, a Nevenka je bila njihov neposredni rukovodilac, pa se preko nje ta omladina mogla najbolje organizovati.

Nije trebalo da je tražim, ona me sama našla, jer je isti zadatak i njoj saopšten. I dok se brigada spremala za pokret, ja sam iskupio moju četu i borcima, u najkraćem, predočio naš zadatak, cilj i pravac našeg marša. Sve dok se sa vojskom nalaze bolesni, ranjeni i narod iz zbjeга mora se izbjegavati svaki susret sa neprijateljem. Izbjegavajući direktnu borbu i manevrišući, trebalo bi da izbijemo na drugu stranu Grmeča, u sela Tuk Bobiju i Jelašinovce. Na svako nosilo odredio sam po četiri omladinca i omladinke, a isto toliko sam ostavio u rezervi da bi od svojih drugova kad se zamore mogli preuzeti ranjenike ili bolesnike. Kad je dat znak za pokret i mi smo se uključili u kolonu.

Cijelu noć smo na nogama. Snijeg sipa, oči ne da otvoriti, ali uprkos svemu primjećujem da i ranjeni i bolesni, a i omladina koja ih nosi, dobro podnose marš; niko ne ropće, ne žali se na glad i studen. Stojički podnose grmečko bespuće. Niko ništa ne jede, niti ima šta za jelo. Rezerve hrane koje su imali, seljaci su pred ofanzivu smjestili u zemunice, ali sada je tamo neprijatelj i do njih se ne može doći. Ja sam imao nešto slanina i voska, i podijelio sam to borcima. Znao sam iz iskustva da slanina sa voskom može dugo čovjeka da održi u snazi i da koliko-toliko može utoliti glad. Ali, sada više ni toga nemamo. Samo beskrajna planina sa stoljetnom šumom, snijeg, studen...

Kad se razdanilo izbili smo na šumski put i prugu. Pored pruge su lagerovane ogromne količine drveta, davno isječenog i pripremljenog za transport. Najednom se oglasi pucnjava, koja se ubrzo izmetnu u žes-

toku borbu. Njemački vojnici su bili prodrli duboko u Grmeč, gdje im se nismo nadali, i 2. brigada, koja je bila na čelu kolone, sudarila se sa njima. Pored nas, gazeći duboki snijeg, hitaju borci 5. brigade da bi se pridružili Drugoj.

Za kratko je neprijatelj razbijen i potisnut u šumu. Ali, to je promijenilo i pravac našeg kretanja. Moramo izbjeći sukob s neprijateljem, i pored trenutnog uspjeha, i zato se držimo što dalje od puta i pruge. Izmijenio se sada i naš poredak: na čelu je 5., a 2. se kreće iza ranjenika.

Zastoj, kratak odmor, i opet dalje, kroz šumu, kroz dubok snijeg, koji neprestalno pada. Hladnoća se zavlaci ispod oskudne odjeće, širi se tijelom, prodire do kosti. Sustižu nas, glad, nesanica. Cijeli dan i noć smo u pokretu, bez odmora. Narod iz zbjeга koji je krenuo sa nama teško podnosi napore marša. Mnogi ostaju pored prtime, u snijegu, bez ikakve nade da će ikada izići iz Grmeča.

Naše kretanje je veoma otežano, snijeg je sve dublji. Već četrdeset osam sati neprekidno pada, mjestimično dostiže visinu i do dva metra. Onda snijeg prestade i naglo zahladi. Puca drveće od hladnoće i naleta vjetra, prašti na sve strane, i mnogima se čini da je to neprijatelj otvorio vatru na nas. Od te hladnoće ranjeni i bolesni na nosilima su obamrli, promrzli. Od petorice smo se morali rastati; ostavili smo ih u snijegu, ukraj prtime, mrtve. Ni sahraniti ih nismo mogli. Javljaju mi da ima još mrtvih, i što mi preostaje drugo nego da naredim da ih zajedno sa nosilima polože na snijeg.

Kad smo računali da smo daleko odmakli, sjutra dan ujutro opet izbijemo na mjesto odakle smo i krenuli. Sumnje nije moglo biti da smo se cijeli dan i noć vrtjeli ukруг - bili smo ponovo na pruzi, na onom lageru drveta. Iako su vodiči mještani koji dobro poznaju Grmeč, mečava je bila tolika da su izgubili svaku orijentaciju. Našem razočarenju nije bilo kraja. Zar je čitav onaj napor koji je podnijelo ljudstvo, nošeno nadom da će se domoći toplog ognjišta, hrane, sna, bio uzaludan?

Kratak zastoj, dok ne vidimo kuda da krenemo, na koju stranu, da bismo izišli iz začaranog Grmeča, pretvori se u dug odmor. Ljudi gunđaju, psuju, viču, ima ih koji misle da je u pitanju sabotaza, da bi vodiče trebalo strijeljati. Ali, na sreću, ima onih koji su uprkos tolikim naporima sačuvali prisebnost i koji znaju da je ponekad stihija jača od čovjeka.

Umorni, pospani, iznureni od gladi i dugog marša, mnogi iz kolone ostaju u snijegu tamo gdje su se i zatekli, prepuštajući se snu. Trebalo je mnogo napora uložiti da se razbude i pokrenu. Kako su nam sad dobro došla drva. Tek što smo razgrnuli snijeg sa kamare, ukazaše se cjepanice. Uskoro se na više mjesta razgorjela vatra, liže plamen iz cjepanice, diže se u visinu. Borci posjedali naokolo, griju se, suše odjeću i obuću.

Stao je vjetar, snijeg prestao da pada. Vatra nas je raskrivila, ugrijali smo se i mnogi tako i pospaše. Za to vrijeme drugi su držali stražu, da nas neprijatelj ne bi iznenadio. Sve tako na smjenu, dok se ne naspavamo i dobro odmorimo. Hranu niko više i ne pominje. Nemamo je, niti ima načina da do nje dođemo. Dobro je makar što smo se bar

zakratko oslobodili studeni, koja je već odnosila mnoge živote. Šta nam donosi noć, na to se i ne pomišlja.

Ja sam taj predah iskoristio da bih obišao bolesne i ranjene. Nevenka, koja je dobro podnosila ntsanicu i napore marša, pratila me u stopu; svojim ličnim primjerom ona nastoji da odobrovolji omladince i omladinke, da im vrati samopouzdanje, i u tom uspjeva. Zнала je, kada je to trebalo, i muški da priprijeti, ponekad iz pištolja da se lati, ali bi joj najednom glas postao blag i utješан. Lice bi se brzo raskrivilo, na usnama bi se pojavio osmјeh i, uopšte, ostavljala je iza sebe atmosferu vedrine i živosti.

Bilans je bio više nego porazan - petnaest mrtvih na nosilima. Ko zna koliko su tako mrtvi nošeni i gdje ih je smrt zatekla. Vodnici Jovan Kasalović i Branko Gloginja rekoše mi da su još trojica mrtvih ostavili pod jednom omorikom za vrijeme marša. Saznao sam od nekih omladinaca da je bilo još mrtvih. Nije bilo vremena, a ni mogućnosti da se sahrane, vojnički, uz plotun, u prisustvu svojih drugova, kako su i zaslužili; ostavljeni su u snijegu, pored prtime, i ni danas im se grob ne zna.

Naredio sam da se mrtvi izdvoje. Pod jednim stablom puškama smo razgrnuli snijeg. Pošto smo bili bez ikakvog alata, nismo mogli da im iskopamo grobnicu. Jednog po jednog uvili smo u ćebad ili šatorsko krilo, šta se već našlo, i položili na zemlju, a potom smo njihova tijela prekrili granama i snijegom, uz oproštaj koji se sveo na nekoliko prigodnih riječi. To je bilo sve što smo, u trenutku kad je smrt za svakog od nas bila izvjesnija od života, mogli da pružimo našim mrtvim drugovima, borcima koji su do juče bili s nama u istom stroju.

U neko doba počele pristizati i borci 2. brigade, koja je nakon okršaja sa Nijemcima, na tom istom mjestu, prebačena na začelje kolone. Kreću se po grupicama, ko se s kim zatekao u toku marša, gladni, iznureni, promrzli, a među njima primjećujemo i neka nova lica, borce iz drugih jedinica koji su se izgubili u Grmeču i priključili nama.

Sve se to izmiješalo: borci, narod, ranjenici. U tom bespuću, šibani hladnim vjetrom i zimom, od koje se srž u kostima ledi, već danima bez zalagaja hleba, suve odjeće, obuće, čovjek se još krajnjim instiktom održava u životu; posrće, pada, ali ide. Dokle, to ni on ne zna, a jedini vidik i nada je drug ispred njega, koga se slijepo drži. Noću smo često morali da zastajkujemo i sačekujemo one koji su zaostali. Kolona se kidala, gubila se veza, satima smo morali da stojimo u snijegu da bismo sačekali one koji su savladali umor i san, i koji su ostali tako u snijegu, ne mogavši se pokrenuti.

Manje otporni na hladnoću, glad i napore marša ostajali su iza kolone već prvog dana, a kasnije, što se marš produžavao, sve više je takvih. Primjećujem nema mnogih boraca, nedostaju i neki iz moje čete, a Nevenka me obavještava da se izgubio i veliki broj omladinaca i omladinki koji su nam pridodati za pratnju i nošenje ranjenika i oboljelih. Narod iz zbјega koji je krenuo s nama na marš prepolovljen je.

Koliko je nejake djece, žena, nemoćnih staraca nestalo u grmečkim prostranstvima nikad se neće saznati. Naročito su stradale izbjeglice sa Banije i Korduna. Neprijatelj ih je davno pokrenuo sa njihovih ognjišta.

Susretao sam ih tih dana, bio ih je pun Grmeč. Odjeća na njima izde-rana, mnogi su bili bez ikakve obuće, golim tabanima su gazili po sni-jegu, a zalihe hrane koju su ponijeli od kuća ili dobili uz put, istrošili još prije nekoliko dana.

Bilo je potresnih prizora: žena sa djetetom u naručju, ili na ramenu, drugo, veće, već odavno promrzlo, vodi za ručicu; kreće se u drugoj nepreglednoj koloni, pada, posrće, opet se uspravi, krene, ne može da-lje, ukloni se u kraj prtine, i tu će ostati, u zagrljaju bijele smrti, zavijani snijegom, koji hladan vjetar sve više nanosi. Bilo je slučajeva da mati ostavi dijete jer ga više ne može nositi, nema snage ni sama da se kreće, ali se onda vrati da podjeli njegovu sudbinu. Nailazili smo na cijele gru-pe koje su tako, združene po srodstvu ili komšiluku, ostajale smrznute u snijegu. Valjda je i smrt lakša ako se zajednički podnosi. U toku noći, u onoj pometnji i pomami stihije, kad je često kidana veza, zameo se svaki trag 5. brigadi, a i 2. je razbijena. Vuče se u nedogled, niko ni za koga ne zna, nema ni štaba brigade, sve je u nekom rasulu, a opet se krećemo i držimo na okupu.

Malo je onih koji vladaju sobom. Glad, opšta iznurenost i studen učinili su svoje. Sve je više bolesnih, sve je više bolesnika i ranjenika koji su na ivici života. Pomoći niotkuda. Sve što možemo da učinimo za te ljude na nosilima to je da ih ne ostavimo žive na snijegu, a dokle ćemo tako izdržati niko ne zna. Brigadni ljekar Morie obolio je još prvog dana od tifusa (ili neke druge bolesti, ne znam). Jahao je na konju i sam promrzao (i kako sam čuo, kasnije su mu obje noge amputirane, nakon čega je umro). Bez lijekova, ono nekoliko bolničarki koje su nam pridodate bile su posve nemoćne, a ni hrane, ni tople kuće i postelje da se bolesni i ranjeni okrijepe.

Kuda dalje?

Sjedeći na cjepanicama pored vatre prikupili smo snagu, odspavali koliko se moglo, odmorili. Sada je trebalo ponovo pokušati naći izlaz iz grmečkih šuma, iz tog bespuća, koje nam je donekle nudilo sigurnost od neprijatelja, ali nas je u naknadu za to lišavalo života u neposred-nom sučeljavanju sa dubokim snijegom, oštrom zimom i glađu. Svaki put bio je rizičan i izazivao je nove žrtve. Pa, i pored toga, tu nismo mogli ostati. Morali smo nekud krenuti.

Neki seljak ili odbornik reče da bi najbolje bilo da se uputimo u pravcu Dobrog dola. Tamo ima jedan zbjeg, uglavnom stanovništvo iz podgrmečkih sela. Možda bismo kod njih našli nešto hrane, a vjerovat-no je tamo i 6. brigada, i bilo bi nam s njima sigurnije (Sa Šestom i Osmom, kao i štabom divizije već smo odavno izgubili svaku vezu). On reče da zna put i ponudi se da nas povede tamo.

Predlog bi prihvaćen, i mi krenusmo.

Opet isti prizori: usred snijega, dubokog i više od metar, ugašena vatra, a naokolo sjedi čeljad, kao da se još griju na njenom pepelu. Zo-vemo ih, niko se ne odaziva. Kad pridemo, vidimo da su mrtvi.

Malo dalje - isti prizor. Sedmočlana porodica - dva muškarca, tri žene, dvoje djece - svi mrtvi, a čini se da će se svakog časa razbuditi. Vatra ih je raskrivila, pospali su i tako je smrt neosjetno nastupila.

Nevenka me malo kasnije obavještava da na nosilima ima još mrtvih. Ostavili smo ih zajedno s nosilima na snijegu i produžili dalje.

Ujutru opet sahranjujemo mrtve. Ko zna već po koji put. Na njihovim nosilima sad su novi bolesnici. Ima ih sve više, a i oni koji se još drže na nogama pri kraju su snaga.

Ostavljamo mrtve i krećemo dalje.

Halucinacije

Usled premorenosti i studeni borcima su počeli da popuštaju nervi i da se javljaju halucinantna stanja. Halucinacija je sada dostigla vrhunac i poput kuge se pronosila kolonom. Na svakom koraku mogli bi se vidjeti ljudi koji su istupili iz stroja i, pojedinačno ili po grupicama, sjede ispod krošnji kakvog drveta zamišljajući da su u kući, da su pored vatre, griju se. Pozivaju čak i druge da svrate; poskidali sa sebe šinjele i šatorska krila, šta je ko imao, raskomotili se. Drugi, opet, iskaču iz kolone i gdje god vide granu koja se savila od kitine snijega poturaju čuturice, kao da je to česma iz koje šiba voda u mlazevima, potom je pri nose ustima i »piju«. Čak imaju i osjećaj da piju vodu i zadovoljno odmahuju glavom: »Ah, kako je ledena«.

Da nije žalosno, bilo bi smiješno. Ovako, znali smo za ta stanja i nikome nije bilo do smijeha. Takve smo pokušali da uguramo u kolonu, da se ne bi smrzli na snijegu, ali smo u mnogim slučajevima morali odustati od nagovaranja, jer je bilo bezuspješno, a tu sila nije mogla pomoći. Ostavljali smo ih tako same, a neki su nas kasnije, kad bi se osvijestili, sustizali i uključivali se u kolonu kao da se ništa nije desilo.

Bilo je veoma dramatičnih scena izazvanih halucinacijama koje su se tragično završavale. Dok smo se tako kretali, najednom ispred nas, na čelu kolone - puškaranje. A zatim se vezom brzo pronese glas: »Komesar čete naprijed, upali smo u zasjedu zelenaša«. Još nisam ni stigao na čelo kolone, kad vidim kako trojica partizana gone drugu trojicu vezane. Između njih izbi žestoka prepirka i, prije nego sam mogao išta da učinim, ona trojica vezanih ležali su u snijegu mrtvi.

Šta se u stvari desilo? Pored Nijemaca, ustaša i četnika, znali smo, a to smo često govorili tih dana, da u Grmeču ima zelenaša, kojih se treba paziti i koje treba tretirati kao neprijatelja. Zelena čoha na kapama bila je njihova oznaka. Međutim, takvu oznaku, kao podlogu ispod petokrake na kapi, nosili su i naši borci, mahom stariji, iznemogli ili izranjavani ljudi koji su izdvojeni iz svojih jedinica i pridodati komandama mjesta i područja. Sužena svijest u halucinantnom stanju nije umjela da razlikuje oznake, i tako su mnogi pali kao žrtva nesporazuma i oboljele psihe.

Nešto kasnije, spazih pod jednom jelkom komesara mog bataljona Milu Maleševića, koga već treći dan nisam vidio. Pred njim vezan čovjek, crn, neobrijan. Malešević više na njega, dere se, pištoljem mu prijeti, iza vezanog stoji borac sa uperenom puškom. Vezani čovjek je krupan, snažan, i prema oznakama na rukavu vidim da je zamjenik komesara bataljona. Ne poznajem ga ali oznake su dovoljan razlog da se umješam u taj slučaj. Čim me spazi, Malešević doviknu vezom:

»Ići ćeš pred vojni sud«, a potom rukom uperi prema meni: »Evo ti predsjednika vojnog suda, vodi ga komesare, i sudi mu«.

Nije mi do šale, kao ni njemu, ali videći njegov zamagljen pogled, oči koje gore neobičnim sjajem, i kako je sav nekako nakostriješen i iskošen, ne preostaje mi ništa drugo nego da sve prebacim na šalu:

»Hoćeš li odmah ili kasnije?«

»Odmah. I sudi ga po pravdi«.

Uzmem vezanog sa sobom, a pozovem i Maleševića da pođe, ali on odbi da krene. Čim sam odmakao nekoliko koraka odriješim čovjeka i priključim ga koloni. Bio je dosta priseban. Reče mi da se zove Jakić, da mu je ime Radomir, da je Crnogorac i zamjenik komesara nekog bataljona. Molio me da ga povedem do štaba 2. brigade, ima tamo poznanika. Uskoro je spazio grupu boraca. Nešto im je doviknuo, oni ga pozvaše, meni mahnu rukom i reče da je našao svoje, pa ode s njima.

Malešević ostade pod onom jelkom, pored njega i onaj borac.

Najzad smo u Dobrom dolu. To je, čini se, i kraj našim patnjama i mukama. Obaviješteni smo da neprijatelja nema u blizini, a u tom zbjeugu, gde se sklonio narod iz podgrmečkih sela, našlo se nešto i hrane. Malo smo se i okrijepili, odmorili i mrtve sahranili. Kad se, treći ili četvrti dan, iskupila 2. krajiška u punom sastavu, krenuli smo sa njom i izbili istog dana u selo Jelašinovce, gdje smo odmah uspostavili vezu sa 6. brigadom, koja se još prvih dana prebacila neprijatelju iza leđa i tako izbjegla grmečku golgotu.

Svi teži ranjenici i bolesnici ostali su zauvijek u Grmeču, a oni koje smo uspjeli da donesemo do Jelašinovaca sad su prvi put mogli da dobiju pomoć i makar kakvu njegu. Ali, problem su sada bili oni za koje smo mislili da su zdravi, koji su na nogama podnijeli čitav grmečki marš; čim su skinuli obuću, više je nisu mogli obuti - sa njom se odvajala i koža i dio mesa.

Zadivljujući je bio napor i žrtva koju je podnijela omladina Po'dgrmeča, na tom maršu, noseći ranjene i bolesne borce. Ta omladina, od koje su mnogi posijali svoje kosti u surovoj planini, uzdigla se svojim činom i djelima do herojskih visina.

Gde je moja mama?"

MIRKO STANIĆ

Nakon višednevnih borbi na prilazima Grmeču, nadmoćni neprijatelj je uspeo nabaciti na masive Grmeča i 2. krajišku brigadu, sa ciljem da je tamo opkoli, a potom i uništi. Pod vrlo nepovoljnim okolnostima odstupili su borci te prema Trovan i Trovrhu, iznad sela Majkić-Japra, sa namjerom da se prije neprijatelja domogne tih vrhova, da bi na njima organizovali odbranu. Još u toku naredne noći pokušali su kontrajurišem proboj iz obruča prema još slobodnom dijelu planine, u pravcu sela Jelešinovaca.

Mada odavno iscrpljeni i premoreni danonoćnim borbama uz glad, nesanicu, hladnoću i druge poteškoće, borci su, svjesni svog trenutno izuzetno teškog položaja u snijegom zavijanim vrletima Grmeča, nekom nadljudskom snagom odolijevali iskrslim nevoljama i iskušenjima.

Na domaku cilja partizanka Olga bila je već na izmaku snaga. Ipak, nije smjela stati. Vukla se dalje čas posrćući, čas bauljajući. Promrzlim modrim rukama čvrsto je pritezala pušku, koja joj je svaki čas zapinjala za od snijega pognuto granje, ometajući joj ionako mučno kretanje. Tome su doprinosile i njene smrzle, kao lim ukočene čakšire.

»Koliko bih se lakše kretala da se barem one nisu smrzle« - mislila je. »Pa, i bez puške. Ali, kud bi sad bez nje? Nikud! Ona mi je sad stvarno najveće dobro koje imam. Sa njom se ne smije rastati, a ne smije ni zastati, ni s njom ni bez nje. Bio bi to moj kraj, a ja takav kraj ne želim. Neću! Ta, ja sam sa svojih osamnaest godina tek na pragu života i silno želim i vidjeti i saznati šta se to sve nalazi sa druge njene strane. Da bih to uspjela moram živjeti. Da bih živjela moram se boriti ne samo sa fašistima i njegovim slugama već i sa glađu, umorom, grmečkim ledom i snijegom i svim drugim nevoljama. Ali, da li ću u svemu tome uspjeti?? - nijemo se pitala - uz sporo mehaničko kretanje naprijed sa saborcima iz brigade. Neki daleki glas nade kao da joj je uvjerljivo šaputao: »Hoćeš, samo ne smiješ klonuti ni duhom, ni tijelom.«

Iz tih misli prenulo je vezom prispjelo saopštenje: kratak predah!

Gdje se koji borac u tom času zatekao tu je i stao. Oglu se našla pokraj snijegom zaogrnutih smrč. Tog trenutka kao da su joj se stvarno otvorile oči. Bacila je pogled unaokolo. Nedaleko od sebe spazila je nekoliko umornih drugova, grupu preplašenih žena zaokupljenih oko prozeble plaćne djece i bjelinu snijega u nedogled. Dok ih je zabrinuto posma-

Prema kazivanju Olge Budimir-Došenović.

trala, u podnožju Grmeča se čula topovska paljba. Ledeni Grmeč podrhtavao je dok su povremeni talasi hladnog vjetera stresali na njih kitinu.

Najedared je Olginu pažnju privukla jedna usamljena djevojčica, od oko pet-šest godina, koja je stajala nedaleko od nje. Plaćući je gledala oko sebe. Bila je lijepo obučena. Imala je na sebi novu haljinicu sa crvenom pantljikom pola pedlja iznad poruba. Zatim, preko bijelog vunenog prslučića, svijetlo plavu majicu, a na nogama bijele vunene čarapice i opanke oputare. Na glavi je imala šarenu maramu, ispod koje su joj padale niz leđa lijepe crne pletenice, u koje su bile upletene crveno-plave vrpce, što je njenom ljupkom okruglom licu sa izrazito tamnim očima davalo andeoski izraz. Valjda spazivši da je Olga zadivljeno posmatra, najednom joj je pritrčala pitajući je slobodno, ali plaćući:

- Partizanko, gdje je moja mama?

- Ne znam drago dijete - rekla joj je ganuta Olga.

Mala je nastavila da cvili tiho, neutješno.

Olga se našla u nedoumici, ne znajući ni sama šta utješno da joj kaže. Utjehe nije bilo ni za koga, a za nju, tako nejaku, izgubljenu u surovoj planini, na koju je neprijatelj jurišao, ponajmanje. Mali divni cvijet, nezaštićen u ledenoj planini, znala je, uskoro će se smrznuti, sama u divljini, bez majčine i sunčane toplote. Ili, ako ne to, zgaziće je fašistička gamad koja uporno nastupa prema njima uz grmečke strmine.

Ubrzo je stigla naredba za pokret. Partizani su krenuli kroz smrznuti snijeg teškim, umornim korakom. Pošla je i Olga sa olovnim teretom na duši. Žao joj je bilo djeteta. Zastala je i osvrnula se. Mala je i dalje, nekako ukočeno, stajala na istom mjestu, posmatrajući je, ali sad glasno plaćući. Olgi je zadrhtalo srce od tuge. Vratila se do nje, uzela je za gladnu ručicu i rekla joj nježno:

- Pođi sa mnom dušo!

Dijete je poskočilo, privilo se uz nju, i pošlo bez riječi. Već poslije nekoliko koraka prestalo je plakati. Uz put je često zapinjala i posrtala, ali se trudila, da, uz Olginu pomoć, ide s njom ukorak. Neočekivano, mala je rekla u jednom trenutku:

- 'Oću li ja ići s tobom, partizanko, sve dok ne nađemo moju mamu?

- Hoćeš, lutko moja lijepa! Hoćeš! Naći ćemo mi tvoju mamu. Tu je ona negdje, u šumi.

Dijete je živnulo. Počela su padati pitanja: čudna, naivna, bezazlena. Olga je na njih odgovarala kratko, kako je najbolje umjela i znala, nastojeći da udovolji njenoj radoznalosti.

Našli su na veliku besputnu stranu. Olga je birala najpogodnije prolaze kroz ugaženi snijeg. Mala je sve više posustajala, pa su njih dvije počele izostajati za partizanima, koji su žurili koliko se više moglo. Olga je bila razapeta između dužnosti vojnika i plemenitosti čovjeka. Kao vojnik morala bi da žuri sa drugovima, a kao čovjek - ne može napustiti bespomoćno dijete. Da se ne bi ogriješila, uzela je malu u naramak pa je nosila, nosila, do iznemoglosti.

- Ti si partizanko dobra, kao i moja mama - Saputalo joj je dijete na uvo.

Na to je Olga samo još jače pritegla, idući dalje teško i sporo, ali brže nego kad je vodila za ruku. Malo kasnije, poslije malog predaha, pitala je:

- Bili ti meni, pile moje znala reći iz kojeg si sela?

Mala je na to najpre počutala trenutak-dva, a onda je otežući i ne dižući glave s njenog ramena:

- Pa... pa... ja sam... ja sam... iz Ru.. Rujiške!

- A, kako ti je ime?

- O, pa... Smiljka-bolan.

- Lijepo ti je ime, kćeri moja!

- Ma, nisam ja tvoja... Ja sam mamina ćerka.

- I moja si sada, drago dijete!

Umjesto odgovora, Smiljka je samo jače obgrlila i duboko uzdahnula.

Razgovarajući tako s njom, Olga je primijetila, uz put, da ona nije jedina koja se opteretila nepoznatim djetetom. Ispred nje je bilo još nekoliko partizana koji su nosili ili za ruku vodili omanju djecu. Njen dragi teret kao da joj je, s tom spoznajom, postao laganiji i još nekako draži. Negdje u njenom biću probudio se neki do tada nepoznat, ali divan osjećaj. Odmah je shvatila da je to signal materinstva. Pri tom je pomislila na svoju majku i sjetila se njenog brižnog lica prilikom njenog polaska u partizane, na kojem je lebdio i strah, i nada, i ponos. Šta li je tek sad preživljavala jadna majka ovog djeteta, ako je živa, sa bolom u duši pomislila je mlada djevojka. A koliko li je takvih samo danas u Grmeču? Prosto, da čovjek u svojoj nemoći svise od tuge i bola.

Prošlo je mnogo vremena dok su se borci 2. krajiške domogli prostora na Trovari i Trovrhu. Nijemci su bili znatno zaostali iza njih, pa su imali vremena da se pripreme za odbranu prema zamisli njihovog komandnog kadra. Nekako neočekivano brzo spustila se tamna noć, prepuna neizvjesnosti, zebnje i straha.

Ispod neke ogromne litice, pri dnu jedne skrovite udolice, ravnog dna, na jugoistočnoj strani Trovare, Olga se sa djetetom neočekivano našla pored razgorjele vatre, oko koje se nalazilo nekoliko ranjenih i zdravih boraca i grupa žena, djece i omladine. Načinili su im mjesto. Olga se jednostavno svalila na četinarsko granje pokraj vatre. Smiljku je namjestila sebi u krilo. Vatra je blagotvorno djelovala, praveći im prozeble kapilare. Razređeni šumski zrak grmečkih vrhova, prepun mirisa jelove smole i dima od vatre, premorenu Olgu, koja je prvobitno namjeravala da se tu samo malo zgrije sa djetetom, lako je bacio u dubok košmarni san, koji nije imao obzira ni prema čemu, pa ni prema veoma teškim okolnostima u kojim se nalazila.

Koliko je dugo spavala Olga nije znala. Čak su joj i čakšire nagorjele dok je spavala. Drugovi su je jedva razbudili. Trebalo joj je vremena da shvati gdje se nalazi i šta se to oko nje zbiva. Kada se napokon razbudila, vidjela je da uz nju nema djeteta. U početku kao da nije bila na čisto da li je neko dijete zaista bilo s njom, ili je to bio samo san, pa se o njemu nije mnogo ni raspitivala, ni brinula. Tek kad joj je kurir Pero kazao da je noćas s njom, tu kraj vatre, bila i jedna djevojčica, sa užasom je shvatila da je nema. Ne samo ona, niko od prisutnih nije znao šta je sa malom bilo. To ni kasnije niko nikada saznao nije. Jednostavno, nestala je.

Olga je preživjela grmečku tragediju i krenula dalje u borbu i život noseći na srcu ožiljak više, koji je mučio i tišti svaki put kad bi se sjetila svoje male, tek nađene i brzo izgubljene Smiljke.

Stradanje naroda u Grmeču

ILIJA BUKARICA

Poslje smotre u Jasenici, brigade 4. krajiške divizije krenule su na svoje borbene zadatke. Druga brigada je prešla rijeku Sanu između Prijedora i Bosanskog Novog i stupila na teritoriju Kozare.

Među borcima je uveliko kolala priča da se sprema velika ofanziva na Podgrmeč. Nismo se u to vrijeme razumjeli u strategiju koja ima za cilj da brani tako veliku i organizovanu slobodnu teritoriju, odvođenjem sa nje tako velikih snaga divizije. Ali, to nas nije mučilo, jer smo vjerovali, da se čini ono što se smatra najboljim rješenjem, i do tada smo imali takve odluke vojnih i političkih rukovodstava, koje su davale najbolje rezultate.

Mučilo nas je nešto drugo - stradanje naroda i dobara po selima Kozare. Snijeg je bio dubok do ispod koljena, pa je pokrio mnogo čega, što bi moglo da pokaže ostatke izgorjelih objekata. Prolazili smo pored neobranih i nepožnjevenih kukuruza na velikim prostranstvima od po nekoliko sela. Vrijeme je bilo dosta hladno. Jedva smo čekali da se negdje ogrijemo i odmorimo. Bilo je slučajeva da idemo prema selu i očekujemo bilo kakav odmor, a u njemu ne nađemo prtinu, oko kuća, ni žive duše u kući, a na kućama ni vrata, ni prozora.

To su sve znali naši drugovi iz ona dva kozaračka bataljona naše brigade, ali mi Grmečlije nismo mogli ni naslutiti tako nešto. Nametala nam se užasna pomisao da se i u ofanzivi na Podgrmeč može isto desiti i našim najbližim. Kad bih počeo da razmišljam o tome dolazile su mi pred oči svi oni zborovi naroda, organizovanost, veselje i optimizam u Podgrmeču, pa to upoređivao sa pustoši koja može nastati kao na Kozari. Tada smo mogli razumjeti i izvanrednu borbenost i hrabrost naših drugova Kozarčana, ojađenih za svojim najmilijim, za desetinama hiljada kozaračkih ljudi, žena i djece, koji su ili stradali na Kozari ili odvedeni u logore smrti. Kozarčani su jurišali uzvikom: »Naprijed Kozarčani«, a njihova hrabrost i junaštvo kao da su bili fanatizmom nadojeni. Probijali su i prolazili kuda tenkovi nisu mogli. Imali su i žrtava, ali nisu posustajali.

Na području Kozare vodili smo nekoliko borbi.

Prvi napad smo izveli odmah po prelasku Sane, na Donju Dragotinju. U pokretu ka njoj na čelu čete bio je moj vod. Milan Gavrilović se nalazio koju desetinu metara ispred u patroli. Iznenada je zapucalo,

i on je pojurio i bacio se na mjesto koje nije bilo tučeno neprijateljskom vatrom. Pozvao nas je da se i mi prebacimo i uskoro je cijela četa bila u položaju da se privuče sasvim blizu neprijatelju. Neprijatelj se nije predavao, i borba je trajala nešto duže. Bačeno je mnogo ručnih bombi, a onda se iznenada, iza naših leđa, pojavio blindirani voz, koji je došao iz Prijedora. Morali smo odstupati. Teže je ranjen u stomak naš četni bolničar. Poslije par dana je podlegao, jer nije bilo uslova za hirurške zahvate - ni brigada, a ni Kozara, nije u to vrijeme imala svoje bolnice, a ni hirurge.

Bili smo jednog dana u zasjedi blizu Knežice, na putu koji od Bosanske Dubice i Kostajnice vodi za Prijedor. Neprijateljeve kolone na komunikaciji bile su velike, i sa mnogo tehnike. Napali smo ih i u toj borbi ranjen je puškomitraljezac iz mog voda Despot Mihajlo. Metak mu je napravio duboku brazdu preko obraza.

Kad smo stigli u Podgradce, 2. bataljon je upućen na nekoliko dana odmora. Prema Gradišci u zaseoku Kalemi bio je 4. bataljon. Neprijatelj ga je jednog jutra iznenadio, i nanio mu teže gubitke. Komanda brigade je odličila da napadnemo neprijatelja. Na jednom uzvišenju srele su se dvije kolone - njemačka i naše čete. Začelje našeg bataljona bilo je duboko u polju, na brisanom prostoru i snijegu. Odlučeno je da se juriša na brdo. Borba u susretu otpočela je usred dana. U takvoj situaciji odlučniji dobija bitku, a to smo bili mi. Uхватili smo se čvrsto brda i, poslije izvjesnog vremena, borbom i obuhvatnim manevrom, potisnuli smo neprijatelja. Imali smo prilike da gađamo, usred dana, isturene i potpuno izložene Nijemce. Osvetili smo žrtve nanijete našem 4. bataljonu.

Žešće borbe smo vodili i prema Lijeve Polju i selima Cerovljani, Kijevci i Jazovac. Osjećalo se prisustvo jačih neprijateljskih snaga i u Bosanskoj Gradišci.

Bilo je još planiranih borbi, ali je, iznenada donijeta odluka da se brigada vrati natrag u Podgrmeč. Čuli smo da je neprijatelj već upao duboko na slobodnu teritoriju. Marš je bio usiljen. Za jedan dan smo došli blizu rijeke Sane, u toku noći je prešli i sjutradan, preko Mijske glave, stigli usred Podgrmeča. Što smo se bliže primicali Grmeču prizori su bili sve mučniji. Mnogo naroda bilo je izbjeglo u Grmeč. Ostale su puste kuće sa nešto stoke koja je lutala. Bilo je i porodica koje su ostale kod kuće i nisu prihvatile poziv za evakuaciju u Grmeč, a bilo je i takvih koje su mlađe članove otpremale u Grmeč, a stariji su rizikovali da ostanu i da čuvaju kuću i stoku. Prošao sam i pored moje kuće, ali i u njoj nikoga nije bilo. Stoka je slobodno hodala oko kuće i jela što stigne. Zadržao sam se nekoliko minuta, dok sam probio led za goveda na lokvi gdje su se napajala, a svinjama sam izbacio iz koša mnogo kukuruza. Ovce nisu morale na vodu, jer su jele snijeg, a kretale su se slobodno oko stogova sijena. Bilo mi je veoma teško. Da li će se iko živ vratiti u ovu kuću od roditelja, dva mlađa brata i dvije sestre? Kako se samo za mjesec dana, od smotre u Jasenici, sve bilo preokrenulo. Godinu i po Podgrmeč je živio organizovano i disao jednom dušom za borbu, za partizane.

Kada smo stigli u Podgrmeč narodnoj sreći nije bilo kraja. Đurino-va brigada, bili su uvjereni, može sve. Vjera u nju bila je neograničena. U početku vojna situacija nije loše izgledala. Nijemci su se iz Sanskog Mosta teškom mukom i uz velike gubitke probili sa 737. pukom 717. lovačke divizije preko Fajtovaca, Radanovog polja i utvrdili na Benakovcu. Kontrolisali su relativno mali prostor, koji su posjeli i odmah utvrdili. Slijedeće snage, koje su krenule za njima, bile su osujećene pa je ta grupacija na Benakovcu bila odsječena. Neprijatelj je uporno napadao iz pravca Sanskog Mosta i Bosanske Krupe da bi se probio i spoji sa snagama na Benakovcu ali do tada bezuspješno. Sav ostali prostor Podgrmeča još je uvijek bio slobodan, ali prilično paralisano, jer je evakuisano sve što se moglo ponijeti u Grmeč, a prije svega stanovništvo.

Odmah po pristizanju brigada je napala neprijatelja na Benakovcu. Iznenadila nas je dobro organizovana vatra Nijemaca. Tučeni su svi prilazi položajima, a municiju nisu štedeli. Imali smo odmah mrtvih i ranjenih, a dva borca iz moje čete poginula su prve noći. To nam je bila opomena da je neprijatelj, riješen na upornu odbranu. Naši napadi su učestali. Izvodili smo ih svake noći a ponekad i danju. Neprijatelj je bio dobro uzdrman. Osvojili smo veći dio prostora koji je bio zaposjeo. Imali smo i žrtava. Kada smo se nadali da su došli posljednji časovi neprijatelju na Benakovcu, prodrle su neprijateljeve snage od Bosanske Krupe i spojile se sa onim na Benakovcu.

U tim borbama sam izgubio svog najboljeg druga i komšiju Milana Gavrilovića. Brigada je posljednjeg dana borbi na Benakovcu uputila grupu ranjenika, preko Grmeča, u partizansku bolnicu Lastve. Bio sam jedan od pratilaca ranjenika. Kada smo ih predali u bolnicu pošli smo nazad, poslije dva-tri kilometra uslijedio je nalet avijacije koja je bombardovala bolnicu. Vidjeli smo da je pogođena, pa smo sa velikim bolom u duši krenuli natrag u jedinicu.

Na putu smo naišli na zbjeg naroda iz Hašana i Potkalinja. Našao sam majku kraj moje najstarije sestre Mare koja je bila bolesna od tifusa. Bila je u bunilu od visoke temperature, a sa njima je bila i moja mlada sestra Jovanka, koja je imala deset godina. Nisu znali gdje su moja dva brata i otac, jer su oni krenuli kući, da vide kako je tamo, da uzmu nešto od hrane i vrate se u Grmeč. Nisu znali ni za dvoje djece moje sestre Mare: Dušana, starog oko 8-9 godina, i Dušanku, staru 5-6 godina. Bili su negdje sa ostalim članovima porodice. Mara je ležala u bajti od četinarskih grana, u kojoj je gorjela vatra. Prvi put sam doživio da mi se ni majka nije obradovala. Bila je obuzeta crnim slutnjama u onako bijednim uslovima. Čekala je, jedno za drugim dolazi sve gore i gore, ili da se odjedanput sve poput »strašnog suda« završi. Ostavio sam ih i krenuo ka jedinici, uz neka sasvim neuvjerljiva ohrabrenja. Kada sam stigao u jedinicu našao sam sasvim nepovoljne vijesti i loše raspoloženje.

Neprijatelj je prije dva dana ušao u Lušci Palanku i tamo napravio pokolj. Stradala je teško porodica našeg komandira čete Ilije Srđića, i on je otišao da vidi i uradi šta može. Očekuje se da će svaki čas doći

do spajanja neprijatelja sa snagama na Benakovcu. Slično je i sa prodorom neprijatelja od Bosanske Krupe. Mi smo se u tom trenutku nalazili preko ceste uz sam Grmeč, tj. ispod Grmeča. Za nama je bila ta mračna planina, puna naroda i prepuna snijega. Šta će se dalje zbivati u takvoj situaciji pitali smo se u zebnji ne zbog straha za nas borce i brigadu, već zbog naroda koji je masovno izbjegao u Grmeč, a neprijatelj se, izgleda, orjentisao baš tamo. Pitali smo se da li je na pomolu tragedija Kozare. Sve to i gubitak druga Milana stvorilo je u meni nekakvu pometnju tako da ga nisam ni ožalio onako kako bih u drugim uslovima. Nije mi to dozvolilo strepnja da će taj podgrmečki narod nastradati, narod koji je radio za nas, živio i disao za nas, pjevao o nama partizanima - svojim sinovima, braći, muževima, sestrama.

*

Kada smo ušli u Grmeč morali smo se osloboditi konja i težeg naoružanja. Snijeg je bio dubok a gornji sloj rastresit, tako da su ljudi u kolonama mogli da se kreću kad se ugazi prtina, ali su konji propadali do trupa i nisu mogli ni maknuti. Neprijatelj je u kolonama upadao u Grmeč, i nije se znalo od kuda se može očekivati, a stalne vijavice i magla ometali su kretanje i izviđanje. Našli smo se sa narodom koji je pazio kuda mi idemo, pa nas je u širokim kolonama pratio. Bilo je više borbi i odbijanja nasrtaja neprijatelja. U Grmeču se našla i 5. kozaračka brigada. Ona se poslije nekoliko dana probila natrag u Podgrmeč, na Gorinju i Benakovac. Za njom se vratilo mnogo naroda natrag u sela. Druga brigada je krenula duž Grmeča, preko Trovrha - Javornjače - Bjelojskih vrela - Bobije, i tu izašla u selo Tuk Bobiju i Jelašince.

To putovanje je trajalo danima bez hrane, vode i spavanja. U početku je i bilo ponešto hrane u našim torbicama, ali je neplanski trošena, pa je brzo nestala. Snijeg je bio jedino što smo na kraju jeli, prvenstveno zbog žeđi. Vatru smo ložili ako bi se duže zadržavali na mjestu. Ona je topila tvrdi snijeg i postepeno pravila bunar, a mi smo nepažnjom gorjeli odjeću. Posebno su stradale cipele i brzo se raspadale na nogama, najviše prednji dio. Zamor, zbog nespavanja, stalnog stajanja i kretanja i gladi počeo je da se osjeća i utiče na sposobnost za kretanje i borbu. Imali smo osjećaj da se krećemo stalno ukруг, a pričalo se da je toga i bilo. Neki drugovi su halucinirali. Vidio sam te prizore i prosto je nevjerovatno koliko neka nestvarna situacija preokupira čovjeka da se ni uz bilo kakve pokušaje drugova ne da povratiti u stvarnost.

Najčešće su udarali u jelu, kao da su na vratima kuće, i tražili da im se otvori; stajali su pored drveta sa porcijom da prime hranu; skidali su odjeću da legnu u krevet; ponekad su potezali puške na neprijatelja, i slično. Iz mog voda, najteže halucinacije imao je Drago Šainović.

Ja sam bio stalno pri svijesti, ali mi se priviđalo da se krećem ulicom grada. Sniježna bjelina i tamna stabla drveća stvarala su mi sasvim jasnu sliku osvijetljene ulice sa bijelim kućama i tamnim međuprostorima. Uvijek sam znao da to nije istina, pa sam zgrtao snijeg nogama

i rukama da bih sebi dokazao stvarnost i vraćao se realnosti. Zamorenost je pritiskala tako snažno da se čovjek jedva kretao. Zaspao se moglo i u hodu, čim se naiđe na ravan teren i dobro ugažen snijeg. Čim bi se sjelo ili leglo na snijeg odmah bi san nadvladao. Starješine su se stalno borile protiv spavanja. Ja sam dva puta zaspao, a kada bi bio naređen pokret nisam osjećao ni ruke ni noge. Drugovi su mi morali pokretati ruke da bih ih osjetio, a ja sam onda rukama, u sjedećem položaju, podizao noge u koljenu, gore i dolje, i tako i njih oživljavao. U Grmeč smo ušli oslobođeni ranjenika, ali ih nismo mogli izbjeći u toku borbi. Iz mog voda ranjen je Branko Latinović, nisam siguran za ime. Nosili smo ga i na zastancima spuštali nosila na snijeg da bi se odmorili. Podizali smo ga kada bi zamolio, jer mu je bilo hladno da leži na snijegu. Dobio je visoku temperaturu i podlegao. To je bio veoma lijep, crn i povisok mladić, vitka stasa i crvenih jagodica na licu. Bio je puškomitraljezac. Svi smo ga mnogo žalili.

Ja sam imao problema sa čakširima. Ne sjećam se kako sam ih pocijepao na oba koljena, pa sam ih često krpio, ali je to kratko trajalo. Bile su toliko oštećene da se više rupe nisu mogle ni krpljenjem zatvoriti. Snijeg je upadao, topio se i kvasio mi noge ispod koljena, zbog čega su se hladile i smrzavale nakvašene nogavice i čarape. Krećući se lagano u koloni, primijetio sam da ispod naše kolone, iz snijega viri leš sa uniformom. Izašao sam iz kolone prišao mu i odmah pogledao kakve ima čakšire. Vidio sam da su čakšire od čebeta, u veoma dobrom stanju, a pokojnik je rastom bio možda malo krupniji od mene, pa sam ocijenio da bi mi njegove čakšire dobrodošle. Pokušao sam da mu skinem cipele, ali nije išlo, jer su bile smrznute, dok nisam nožem izrezao pertle. Kada sam mu skinuo cipele vidio sam da je raskoračen koliko je moguće. Tako ohlađenom i smrznutom nikako se nisu mogle skinuti čakšire u tom položaju. Okrenuo sam ga na jednu stranu, tako da je jedina noga ležala u snijegu, dok je druga bila visoko iznad glave. Gornju nogu sam zajahao i cimajući primakao je dolje i skinuo čakšire. Ponio sam ih dok nisam stigao svoju kolonu. Poslije sam, u pogodnom trenutku, bacio moje, a obukao te, nepoznatog pokojnika.

Kada smo izašli iz Grmeča neko je dobio više a neko manje hrane, što nije bilo važno. Važnije je bilo kako i gdje leći i spavati. Nismo mogli birati: sobe, štale, podrumi. Domaćini, su brinuli da se pokrijemo. San je bio dubok i dug. Neprijatelj je pokušao iz Lušci Palanke da prodre do nas i da nas nisu štatile jedinice 6. krajiške brigade mogao nas je klati uz sav ceremonijal - niko se od nas ne bi probudio, ni uzbunio.

Priča ne bi bila ni približno vjerodostojna, ako ne bih nešto rekao i o golgoti naroda koji se s nama kretao. Iz Grmeča se vratio jedan dio naroda sa 5. kozaračkom brigadom, dio je neprijatelj zarobio, ali je i sa našom brigadom krenula veoma velika grupa.

Ono što je činilo posebne teškoće jeste slaba odjeća. Narod Podgrmeča već godinu i osam mjeseci nije imao mogućnosti da kupi ni ko-

mad odjeće i obuće, a ono što se zateklo jula 1941. već je bilo poderano. Osim toga, običaj je bio da djevojke i žene ne nose donji veš, pa su od koljena do pojasa bile gole. Snijeg je bio dubok do pojasa, temperatura uvijek ispod nule. Djeca do 6-7 godina takođe nisu imala veš, pa su bila u istoj situaciji. Obuća je svima bila najveći problem, jer gotovo je nije ni bilo, sem onoga što je ručno izrađivano. Tako neodjeveni i neobučeni kretali su se naši podgrmečki starci, starice, djevojke, snaše i djeca. Kretali su se sporo, veliki broj je izašao i preživjeo, ali su mnogi ostali obavijeni bijelom smrću. Moj bataljon je dobio zadatak, negdje na Trovrhu, da bude u zaštitnici naroda. To ne znači da smo se kretali iza kolone naroda, već smo se pomiješali i pomagali u nošenju djece i vođenju iznemoglih.

Kolona partizana i naroda u takvoj situaciji najbolje govori o njihovom jedinstvu. Sve smo zajedno doživljavali i trpjeli, a najveća moralna obaveza bila je da se iznesu djeca i ranjeni drugovi. Svi smo iznemogle nosili i vodili, ili pomagali. Teško je bilo gledati one koje izda snaga i počnu da zaostaju. To su najčešće bili stariji ljudi i žene, kao i djeca koja se ne mogu nositi jer su za nošenje teška, a za podnošenje takvih napora nekako. To su djeca najčešće od 6-12 godina. Starci su sjedali i govorili da će malo odmoriti i krenuti za nama, ali nikad nisu stizali kolonu, ni izašli iz Grmeča. Odraslija djeca koja se nisu mogla nositi, jednostavno bi klonula, klatila se i nezainteresovano gledala. Pokušaji roditelja da ih nekako ohrabre i ojačaju nisu uspjeli. Sjedali su i lijegali u snijeg. Ponekad su pokušavali da ih nose, poneko od roditelja je ostajao uz njih, a ponekad su ih ostavljali i kretali sa ostalom djecom dalje. Jedna mlada i veoma sposobna žena uputila se s nama s troje djece. Dvoje je vodila, imali su 7-10 godina, a jedno od dvije-tri godine nosila je u naručju. U jednom trenutku srednje djeteta je iznemoglo, i svi pokušaji majke i drugih nisu pomogli.

Ona je pokušala da ga nosi i pored djeteta koje je već nosila, ali nije uspjela. Kolona naroda i vojske kretala se naprijed i nije zapazila da se nešto dešava. Žena, kada je sagledala svoju nemoć i onih oko sebe da spase djeteta, ostavila ga je uz suze i molbu za oproštaj. Morala je ići dalje da bi izvela preostalo dvoje djece. Ne znam koliko je vremena prošlo, a umor je savladao i ono najstarije djeteta. Prizor se ponovio, samo je bio još užasniji i bolniji. Majka je plakala i tražila utjehu u spasavanju barem jednog djeteta, koje je nosila, tražila je oproštaj od svakog - od boga, od nas, od oca djece, obećavala da će izdržati do kraja i roditi još više i othraniti. Tu potresnu priču kasnije sam najčešće pričao. Kako smo mogli ostavljati djecu zna samo onaj ko je bio tu i vidio da smo nosili toliko koliko smo mogli, a sve preko toga moralo je ostati. Ko je zbog toga ostao u Grmeču više nije izašao, a bilo je i takvih. Čuo sam poslije za razne situacije u drugim zbje govima u Grmeču, ali je ova grupacija, zajedno sa nama, imala najteži put i izdržala najveće napore. Neki su zbje govi jednostavno iskasapljeni, neki zarobljeni, a neki su uspjeli da se vrate natrag u sela bez gubitka i napora, jer se u najbliža sela moglo ulaziti u toku jednog dana ili noći. Naš put je trajao čitavu vječnost. Nekoliko dana i noći ničega oko nas nije bilo sem snijega.

Da je bilo hrane, bilo bi više i snage. Kako smo samo sebe prekorijevali što je nismo ponijeli kada smo pošli kroz magacinski rejon usred Grmeča. Naišli smo na razrušene magacine i prosutu pšenicu, kukuruz, zob, suve šljive, orahe, lješnike, pasulj i drugo. Bilo je rakije u buradima. Nikada nisam vidio dućane sa toliko platna u tubama, čebadi, čarapa, cipela... Grmeč je zaista bio velika baza, koju su vrijedni odbornici i intendanti formirali, a seljačka kola, tovari i torbe na leđima omladinki i omladinaca donijeli. U toku jeseni oslobođen je veliki broj gradova sa svih strana Grmeča, a evakuacija je bila tako precizno planirana za transportne snage svakog sreza, opštine i sela. Pored toga, dobrovoljnim prilozima i od onoga što je narod davao, najviše u jesenjim kampanjama, sakupljene su bile ogromne količine hrane. U Grmeču su u toku 1942. radile radne jedinice, narod i omladina na gradnji magacina i bolnica, i izgradile ogromne smještajne kapacitete, čitava naselja, grupisana u najzaklonjenijim šumskim dijelovima. Kako su otkriveni i bombardovani - ne znam, ali je taj udarac u četvrtoj ofanzivi bio veoma veliki neprijateljev uspjeh, i veliki gubitak za nas.

*

Pravo je čudo kako su sve to podnosili naši sanitetski organi. Pošto su bili zaduženi da brinu o nama nisu imali vremena da brinu o sebi. Naše bolničarke, naoružane kao i mi, s punim rancem materijala, čebetom za potrebe ranjenog ili oboljelog druga, podnosile su sve te tegobe i uvijek ukazivale pomoć svakome ko bi i mali žulj dobio. Naša bolničarka Pava, vitka i crnputa djevojka, bila je primjeran borac i drug. Te naše drugarice morale su biti na licu mesta gdje se rane zadobijaju. Bile su izložene dejstvu neprijatelja dok obavljaju poslove oko ranjenika, a to su mogle da rade samo hrabre i odvažne žene - veliki drugovi i prave sestre.

Po izlasku iz Grmeča brigada se za nekoliko dana oslobodila ranjenika i bolesnika i krenula u Kozaru. Tamo se zadržala veoma kratko i ponovo se vratila u Podgrmeč. Slučaj je htio da moj bataljon prođe kroz moje selo Hašane. Kada smo bili u centru sela, kod škole, naišli smo na težak prizor. U kolima koja su naišla bilo je sedmoro djece koja su pokupljena iz snijega glava probijenih kursumom. Među djecom bila je i Dušanka Vještica, kći moje sestre Mare i zeta Luke, troje djece Lukinog brata Laze i troje djece Lazinog šurjaka Bože Novakovića. Moj otac i Jovan Čuk pokupili su tu djecu, a dvije njihove majke, Draginja Vještica i Zoran Novaković, sahranili su ih. Sahranjena su u jednu grobnicu, na groblju pred hašanskom crkvom. Komanda bataljona je iskoristila taj prizor da postroji bataljon i ukaže na drastičan primjer zvjerstva neprijatelja i pozove nas na još veću hrabrost u borbi radi osvete tih i sličnih žrtava našeg naroda.

Naš boravak na položajima i borba oko Podgrmeča trajale su, možda, i mjesec dana. Tada smo mogli da sagledamo kolike je rane i gubitke zadala narodu podgrmečka četvrta ofanziva, a sa njom i tifus, koji

je te zime prosto harao. Teško je bilo naći kuću koja nije bila ožalošćena. Imao se utisak da je tifus nanio više gubitaka nego ofanziva. Groblja su bila puna novih krstova. Mnogi se još nisu vratili iz Grmeča, i nije se znalo da li su živi ili ne. Moja majka i dvije sestre zarobljene su u Grmeču i poslije mjesec dana puštene kući. Mati je poslije par dana po dolasku kući umrla. Mnogi odbornici, partijski radnici, skojevci i omladinski rukovodioci otišli su u toku ofanzive sa partizanskim jedinicama i više se nisu vratili na teren. Sve je to činilo da se situacija znatno razlikuje od one prije ofanzive. Činilo mi se da to nije više onaj Podgrmeč i da se ona organizovanost, snaga i veselje ne mogu više vratiti, jer rana je bila mnogo u svakoj kući. Zadaci su bili veoma veliki. Trebalo je sve uzorati, posijati i obrađivati, jer su dolazili proljeće i ljeto. Taj narod nije zakazao, kao da se ništa nije promijenilo. Podgrmeč je i dalje zadržavao i sve više proširivao svoju materijalnu bazu za NOR u Bosanskoj krajini. Brigada je u rano proljeće napustila Podgrmeč i više se nije vraćala do kraja rata. Mnogi njeni borci iz Podgrmeča ostavili su svoje kosti po drugim krajevima naše zemlje.

Tužni prizori iz Grmeča

LJUBICA

MANDIC-RADAKOVIĆ

Krajem januara i početkom februara 1943. vodile su se teške i ogorčene borbe u Podgrmeču, a naročito na Benakovcu. Tih dana došla sam u 2. krajišku brigadu, kao omladinka, iz sela Podvidača. Jake neprijateljske snage po prvi put su ugrozile i upale u taj dio Podgrmeča, koji je bio centar slobodne teritorije od dizanja ustanka sve do tih dana. I pored danonoćnih i upornih napada, naša brigada nije uspjela da zauzme Benakovac.

Cilj neprijateljskih združenih snaga, sastavljenih od Nijemaca, ustaša i domobrana, bio je da osvoje i drže komunikaciju Sanski Most - Bosanska Krupa. Na tom prostoru sjeverozapadnog dijela Grmeča bile su, osim naše, angažovane i 6. krajiška i 5. kozaračka brigada. Opkoljenoj neprijateljskoj jedinici na Benakovcu približavale su se jake neprijateljske snage iz pravca Sanskog Mosta i Bosanske Krupe radi njihovog deblokiranja.

Naše jedinice nisu imale drugog izlaza sem da se postepeno povlače u surovi i sniježni Grmeč. Kada smo odstupali sa Benakovca kroz Grmeč došli smo do Ravnog dola i Ilijine vode. Htjeli smo da se prebacimo s druge strane Grmeča, u selo Smoljanu, ali nismo uspjeli, pošto su se i tamo nalazili Nijemci, tako da smo bili potpuno opkoljeni. U Ravnom dolu naišli smo na zbjegove civila iz Podgrmeča, Banije i Korduna. Pošto je bila velika hladnoća, izbjegli narod je ložio vatre da bi se spasao. Neprijateljski avioni su primjećivali vatre i dim u šumi, pa civilno stanovništvo masovno bombardovali. Pri tome je izginulo mnogo žena i djece. Nailazili smo na stravične i teške prizore. Svuda naokolo bili su raskomadani dijelovi ljudskog tijela. Jedno dijete od 3¹ godine, pod jelikom, zvalo je majku da ga nosi, ne znajući da je mrtva. Prepozao ga je jedan borac iz moje čete i uzeo u naručje, rekavši da mu je juče poginuo otac na Benakovcu. To dijete je bilo sa Korduna i ne znam šta je dalje bilo sa njim.

U neizbrisivom sjećanju mi je ostala i noć u kojoj smo bezuspješno pokušavali proboj na nekoliko mjesta. Najednom, u neposrednoj blizini čuli smo jauke. Upalili smo šibicu da vidimo šta se dešava. Ugledali smo ženu koja je prostrla čaršav na snijeg i petoro djece leglo na nje-mu, a drugim čaršavom ih pokrila. Vidjelo se da ta djeca ne mogu preživjeti, jer su već bila polumrtva, izmorena od jake zime i gladi. Bili

smo nemoćni da im ukažemo bilo kakvu pomoć, jer smo bili zauzeti borbom i sprečavanjem Nijemaca da dalje napreduju.

Dok smo pokušavali da se probijemo iz tog pakla, jedna majka je bacila u snijeg djevojčicu od dvije#tri godine. To je primijetio moj komšija Milan Raić, dao mi puškomitraljez i uzeo dijete. Nosio ga je pored kolone u kojoj su bili izmiješani borci i civili, i pitao čije je dijete. Kada je sustigao majku, rekao joj je: »Ako ga ne možeš nositi, pogini zajedno s njim«. Zastali smo da se odmorimo i naložili vatru da se malo ugrijemo. Tu je ostalo mnogo žena i djece koji od promrzlina nisu mogli dalje da se kreću.

Poslije izlaska iz Grmeča oboljela sam od tifusa. Liječena sam u bolnici u selu Hadrovci. Po ozdravljenju ostala sam da radim u omladinskoj organizaciji u Lipniku i Podvidači do kraja rata.

U blokiranom Grmeču

ILIJA DELIĆ

Krajem januara 1943, iako još nisam bio dobro prezdravio od zadobijene povrede na desnoj nozi novembra 1942, u borbi kod Šurkovca, kod rudnika Ljubije, došao sam u sastav brigade na Benakovcu. Mnogi od nas preživjelih boraca trajno i doživotno će se sjećati borbi na Benakovcu, naročito na Bilića brdu i Lugarevoj kući, gdje smo po najvećem snijegu i mrazu nekoliko dana vodili borbu. Pri tome su položaji po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Bilo je i direktnih okršaja, tako da smo se više puta izmiješali, pa su radili kundaci i noževi.

U tim borbama bilo je na obje strane mnogo mrtvih i ranjenih. Mi smo srčano kidisali jer nismo bili navikli da zadatak ne obavimo, a posebno zato što je neprijatelj bio prodro u centar naše slobodne teritorije. Osim toga, neprijateljska jedinica se borila do zadnjeg čoveka, očekujući prodor svojih jačih snaga od Sanskog Mosta i Bosanske Krupe.

Uslijed velike opasnosti po sopstveni život i opstanak, narod iz Podgrmeča, kao i izbjeglice iz Korduna i Banije, bili su prinuđeni da se sklone u Grmeč.

Pošto je neprijatelj bio zatvorio komunikaciju Sanski Most - Bosanska Krupa, bili smo prinuđeni da se povlačimo u Grmeč. Tu smo osam dana ostali u okruženju, pokušavajući da se probijemo i izvučemo civilno stanovništvo, koje je najviše stradalo, što zbog jake zime, što zbog gladi i nedostatka vode. Sve objekte neprijatelj je uništio - skladišta, magacine, bolnice i drugo. Naši izgledi za opstanak bili su mali. Mi bi se, kao vojska, tada probili iz okruženja, ali smo bili prinuđeni da štitimo masu civilnog stanovništva. Preživljavali smo i gledali stravične prizore. Nakon velikih muka u borbi sa neprijateljem, sa zimom, bez hrane i vode, uspjeli smo da se probijemo u selo Jelašinovce.

Nikad teži dani u mom životu

SVETKO PROŠIĆ

Za vrijeme teških borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi 2. i 5. krajiška brigada našle su se u okruženju u Grmeču. Kao borac 3. čete 2. bataljona 2. krajiške brigade preživljavao sam sve teškoće sa borcima tih brigada i izbjeglim narodom sa Banije i Podgrmeča. Ostao mi je nezaboravan period od 4. do 12. februara 1943. godine. Te brigade bile su jako iscrpljene u danonoćnim borbama na Benakovcu i okolnim mjestima ispod Grmeča. Imale su i osjetne gubitke. Nijemci su za nama uporno nastupali, a sa druge strane Grmeča, tj. iz pravca Bosanskog Petrovca, zaposjeli su sve visove i puteve šumskih radnika (Travore, Suvopoljski vrh i Trovrh prema Javornjači).

Moj bataljon, sa ostalim jedinicama brigade vodio je 4. i 5. februara žestoku borbu za svaku stopu zemlje. Posebno je bila teška borba u okruženju na Travoru. Dobili smo naređenje da Travor moramo zauzeti po svaku cijenu i braniti ga, jer je on bio dominantna tačka Grmeča. Gubljenjem toga vrha omogućili bi neprijatelju presijecanje i razbijanje jedinica 2. krajiške brigade i zarobljavanje izbjeglog naroda. Naređenje je preneseno borcima u streljačkom stroju. Po zauzeću Travora, Nijemci su silovito jurišali na naše položaje. U neposrednoj blizini Mihajla Munjize pala je ručna bomba. Bio je jako kontuzovan ali bez ranjavanja. Sklonio sam ga da bi se odmorio i oporavio, a ja sam sa ostalim drugovima nastavio borbu. Desno od mene bila je drugarica iz moje čete Olga Budimir, veoma hrabar i neustrašiv borac. Imala je dečiji glas i dok su Nijemci nastupali, vikala je »Evo, idu pravo na nas«. Rekao sam joj da čuti i da ne otvara vatru dok ne priđu bliže. Kada su Nijemci prišli na blisko odstojanje i kada je ona prvim metkom pogodila jednog, uzviknula je: »Eno ga pade«. Odmah smo prešli u protivnapad i odbili neprijatelja na polazne položaje. Tu je ostalo mnogo mrtvih njemačkih vojnika sa kompletnom ratnom opremom, koja nam je dobro došla. Drugoga dana Nijemci su pokušali, nekoliko puta, da nas zbace sa tog položaja, ali zahvaljujući hrabrom otporu naših boraca nisu uspjeli. U toj, kao i u drugim borbama, naročito su se istakli i služili ličnim primjerom: komandant bataljona Đuro Štrbac, komandir čete Stojan Rajlić, politički komesar Boško Bundalo i njihovi zamjenici Dušan Ostojić i Marko Labus.

Jednoga dana, u prvi sumrak, kada smo izveli protivnapad na Nijemce i odbacili ih, na mjestu okršaja ostao je mrtav njemački mitraljezac sa svojim pomoćnikom i »šarcem«, ali nismo mogli da im pride-

mo. No, u toku noći Nijemci su pokušali da ih izvuku, a i mi smo istovremeno pošli prema njima, pa smo se žestoko sukobili. Uspjeli smo da ih primoramo na povlačenje, a ja sam sa još dva borca uzeo »šarac« i municiju.

U nekim slučajevima Nijemci su u jurišima na naše položaje bacali ručne bombe, takozvane klipnjače, ali su one u letu udarale u drveće i vraćale se na njihove položaje. Tako su stradali od sopstvenih bombi.

Kod naših boraca bilo je i kritičnih trenutaka, uslijed velike hladnoće, premorenosti, nespavanja i gladi, dolazilo je do halucinacija, pa su neki borci nekontrolisanom vikom otkrivali položaje. Zato smo bili prinuđeni da ih izdvajamo iz jedinica i šaljemo u pozadinu.

Za vrijeme tih borbi, u najkritičnijoj situaciji došao je na naš položaj Đurin Predojević, zamjenik komandanta brigade, i naredio da se taj položaj ni po koju cijenu ne smije napustiti i dozvoliti neprijatelju da njime ovlada. U međuvremenu, neprijatelju su stigla pojačanja, pa je u borbu ubacio svježe snage. Istovremeno, stanje naših boraca bilo je sve nepovoljnije zbog iscrpljenosti, smanjeno je i brojno stanje, a gotovo smo ostali i bez municije.

Neposredno sa nama u borbi je bio i zamjenik komandanta brigade. Podsticao je i hrabrio borce, i zajedno sa njima bacao bombe i jurišao na neprijatelja. Zbog takvog ličnog primjera starješine, uspijevali smo da sačekamo neprijatelja na bliskom odstojanju, da mu nanесemo velike gubitke i protivnapadima ga vratimo na prvobitni položaj. Naši borci su bili posebno raspoloženi kada bi u bačenim njemačkim ran-cima našli hljeb, konzerve, meso, slatkiše i si., a tako smo se snabdijevali i oružjem i municijom.

Našim borcima, pored žestokih borbi, opasan neprijatelj bila je i velika hladnoća. Zima je bila tako jaka da je drveće pucalo, pa se imao utisak da je neprijatelj u našoj neposrednoj blizini i da on to puca, što je kod dijela boraca izazivalo uznemirenost. Dolazilo je i do promrzavanja dijelova tijela i zamrzavanja oružja, posebno puškomitraljeza i automata, pa smo mokraćom morali da ih osposobljavamo za dejstvo. Od promrzlosti imao sam i sam posljedice, a nije bilo malo primjera halucinacija i raznih priviđenja (da je drvo kazan sa hranom, da je šuma naseljeno mjesto, da je snijeg brašno, da je kamen sto sa hranom itd.).

Posebnu ulogu u tim teškim trenucima odigrali su članovi KPJ i SKOJ-a, kao i politički radnici, koji su stalno hrabрили borce i podizali im borbeni moral. Naročita pažnja bila je posvećena borcima koji su zbog krajnje iscrpljenosti bili spremni da zaspu u snijegu. Posljedice takvog spavanja bile bi kod mnogih krajnje tragične. Za sve vrijeme borbi neprijateljska artiljerija i avijacija bile su veoma aktivne, što je takođe negativno uticalo na psihičko stanje boraca.

Kada je donešena odluka za proboj iz okruženja, komandir voda me pozvao i poslao do jedne grupe izbjeglog naroda da im saopštим da se pripremi za izlazak iz Grmeča. Kada sam došao u zbjeg vidio sam da se vatra ugasila, a na moj poziv niko se nije odazvao. U prvi mah mislio sam da su pospali, pa sam pokušao da probudim jednog starijeg čovjeka, ali on je, na žalost, bio mrtav. Kada sam bolje pogledao oko

ugašene vatre, shvatio sam da su svi bili mrtvi - neki u ležećem, a neki u sjedećem položaju. Vidio sam i tri žene koje su u krilima držale smrznutu - mrtvu djecu. Vratio sam se u jedinicu i o tome obavijestio komandira čete Stojana Rajlića i komandira voda, i zamolio ih da me ne određuju u grupu za sahranu tih mučenika.

Bilo je mnogo slučajeva da su iznemogla i izgladnjela djeca plakala i tražila od majki hljeba, a one ga nisu imale, pa su tako gladna i umirala. Naši borci, ukoliko su imali nešto od hrane, dijelili su je sa narodom, a posebno odvajali za decu. Ali, i pored toga, mnogo je naroda pomrlo od gladi, a naročito izbjeglica sa Banije. Teško je sada i približno dočarati kako je sve to djelovalo na mene sedamnaestogodišnjeg mladića.

Nije bilo drugog spasa, već da se dobro pripremimo za proboj iz okruženja. Prikupljeni su gotovo svi puškomitraljezi i pridodati 1. bataljonu, koji je bio na čelu proboja. Pri probou neprijatelj nam je pružio najžešći otpor na vrhu Grmeča - Javornjaci. No, našim brzim naletom i žestokom vatrom puškomitraljeza i ručnih bombi iznenadili smo ga i prisilili na povlačenje. Jurišem smo zauzeli barake koje su Nijemci držali, kao i sve njihove utvrđene položaje u tome rejonu.

Goneći neprijatelja naišli smo na jedan bedem pokriven snijegom. Misleći da su to umetrena drva ili neke klade, koristili smo ih kao zaklon. Međutim, nisu to bila ni drva ni klade, već velika gomila mrtvih Nijemaca, zatrpanih većom naslagom snijega. Tako smo slomili i posljednji otpor fašista i probili pakleni obruč na Grmeču. Naše jedinice su izdržale sve napore i izašle iz okruženja, a za njima i izbjegli i do krajnosti izmučen preostali narod.

Dalji put nas je vodio kroz Bjelajske uvale, prema Tuk Bobiji. Željeli smo da uhvatimo vezu sa 6. krajiškom brigadom. Tako je i ta, velika neprijateljska februarska akcija 1943. godine propala. Mada višestruko nadmoćniji u ljudstvu i ratnoj tehnici, neprijatelj nije uspio da uništi snage 2. i 5. krajiške brigade, a ni narod koji se, sa svojom vojskom, našao u okruženju.

Na Ravnom dolu"

MIRKO STANIĆ

Zima je 1943. bila izuzetno oštra i u Bosanskoj krajini. Grmeč, sa svojom okolinom, bio je još pred kraj prethodne godine zavijen dubokim snijegom. Temperature su danima bile veoma niske. Po takvom nevremenu - u normalnim prilikama - u planinu niko nije zalazio bez velike potrebe. Međutim, te zime na području Grmeča malo je šta bilo normalno. Naime, okupator je, sa svojom surovom, krvavom četvrtom ofanzivom gotovo sve okrenuo naopako. Od samog njenog početka, 20. januara 1943. na području njenog dejstva narod je doživljavao tragične trenutke. Svakog narednog dana bivalo je sve teže i gore. U Baniji i Kordunu, bez obzira na vremenske neprilike, došlo je do opšteg bjekstva naroda prema zapadnim područjima Bosanske krajine, a odatle još dalje, prema hladnom Grmeču. Ta je planina, ponajviše, postala u to vrijeme njihovo stjecište i uporište. Prilikom napuštanja svojih toplih domova mnogi su, onako na brzinu, ponijeli sa sobom samo najnužnije stvari. A bilo je i takvih koji ni to nisu stigli da učine. Njima je kasnije bilo ponajteže. Najveći problem i briga svih su djeca, posebno onih koji su ih više imali. A takvih je, u stvari, i bilo ponajviše. Manju djecu stariji su nosili na vlastitim leđima, ako već nisu imali konja. Veća djeca su pješačila pored njih. Poneko je sa sobom vodio i po neko grlo, mahom krupne stoke.

Kolone, koje su tako uz put nastajale, satima su se mukotrpno kretale uskim, vijugavim prtinama u pravcu planine. Na bijelom brisanom prostoru one su bile lako uočljive mete za neprijateljeve avione, koji su ih često napadali. Zbog toga su oni koji su još imali nešto više vremena koristili noć za dalji bijeg na kako - tako sigurnije mjesto.

I pored ogorčenog otpora partizana, posebno onih iz redova 2, 5. i 6. brigade, mnogo brojniji i tehnički opremljeniji neprijatelj postepeno je stezao obruč oko Grmeča, te omiljene krajiške planine. Njene prilaze, a zatim i nju samu, neprijatelj je svakodnevno zasipao avionskim bombama i topovskim granatama. Primoran tim i drugim djelatnostima neprijatelja, narod Podgrmeča sve se više i žurnije povlačio ka unutrašnjosti planine, ginući uz put gotovo na svakom koraku, bilo od neprijateljskog oružja ili od hladnoće, gladi i opšte iscrpljenosti. Mrtvi su ostajali u snijegu oko prtina, dok su živi žurili dalje, ni sami ne znajući kuda, ni dokle. Na svakom narednom koraku ostajalo im je sve manje

Prema kazivanju Olge Budimir borca 2. brigade, i Milana Marjanovića, borca 6. brigade.

snage i nade u opstanak. Posljednji njeni tračci počivali su im još jedino na oružju premorenih partizana, koji su se junački borili sa neprijateljem svuda unaokolo, štiteći odstupnicu i njima i ranjenicima iz grmečkih bolnica.

Već nakon desetak dana od početka ofanzive na središnji prostor Grmeča počele su pristizati, u svakom pogledu premorene i banijsko-kordunaške izbjeglice. Bile su to grupe takvih nevoljnika kakve su mogle proizvesti samo krajnje dramatične okolnosti, zasnovane na spletu najcrnijih i najtežih ljudskih nevolja. Podgrmečke izbjeglice su mu pomagale koliko su mogle, mada su se i same nalazile u sličnom položaju. Ta pomoć se ogledala u komadiću hljeba pruženog gladnom djetetu, u ustupljenom mjestu u kolibici ili kraj vatrice, koja je pred svakom od njih tinjala. Takvih, na brzinu sklepanih kolibica, pretežno od kolja i granja četinara bilo je bezbroj po najskrovitijim predjelima Grmeča. I pored očite opasnosti od avijacije, vatre su se ipak morale ložiti, jer je od hladnoće, naročito potkraj noći, i samo granje pucketalo.

Takvih kolibica, pa i izbjeglica, na relativno malom prostoru, bilo je ponajviše u zbjeugu na Ravnom dolu u Grmeču. Više nego na bilo kojem drugom mjestu u okolini, tu je bilo ne samo kolibica i izbjeglica već i vatri i dima, a time i direktne opasnosti od vazdušnog neprijateljevog napada. Avioni su ih prelijetali često, a izbjeglice su opravdano strahovale od napada, ali se i nadale da ih možda, ipak, neće otkriti.

Šestog februara, neprijatelj je potisnuo 2. krajišku brigadu u unutrašnjost Grmeča. Odstupala je ona organizovano prema Borovcu i Trovrhu, tim najvišim vrhovima na tome dijelu Grmeča, sa namjerom da tu pruži neprijatelju najjači mogući otpor i, eventualno, prokrči sebi put ka istoku. Nastupajući u tome pravcu, dijelovi te brigade naišli su i na Ravni dol. Tek što su borci tu malo predahnuli, posmatrajući nepreglednu masu izmučenog naroda, naišlo je više neprijateljevih aviona. Letjeli su dosta nisko, iznad samih planinskih vrhova. I, umjesto da produže dalje, kao što su to toliko puta ranije činili, oni su iznad Ravnog dola obrazovali krug i stali kružiti, spuštajući se sve niže. Istovremeno u zbjeugu je nastao strašan haos.

Shvatili su gotovo svi neprijateljevu namjeru i htjeli su istovremeno svi da bježe, a to niti se moglo, niti se imalo kud. Da je i imalo, za tako nešto više nije bilo vremena. Poslije nekoliko krugova avioni su se, uz jezivu buku, počeli obrušavati prema zbjeugu, zasipajući ga bombama i mitraljeskom vatrom. Nastala je užasna grmljavina sa strahovitim odjecima, kilometrima daleko, na sve strane. Grmeč se tresao. Kao nikada ranije, grmio je od lančanih eksplozija teških avionskih bombi. Grmio je i vazduh iznad njega, od eksplozija, štektanja mitraljeza, te avionskih motora i vazdušnih sirena. Čitav Ravni dol za nekoliko minuta prekrila je tama od dima, raspršenog snijega i zemlje. U tom haotičnom paklu smrt je munjevitom brzinom, nemilice i na sve strane kosila: ljude, žene, djecu, životinje i drveće. Razarane su stijene, ravnane kose i urvine. Kroz ustalasani zagušljivi vazduh letjeli su geleri, ogranci, kamenje, zemlja, dijelovi ljudskog tijela, polupane stvari, smrznuti snijeg. A onda, nakon desetak tragičnih minuta, avioni su odletjeli, a nad zbjegom se

nadvila ubitačna tišina. Ali, nije potrajalo dugo. Poslije samo nekoliko trenutaka, kroz nju, se prolomio užasan jauk preživjelih.

U prvi mah bilo je toliko ošamućenih pojedinaca koji nikako nisu shvatili šta se to zbilo, i da li je stvarnost ili san. Stravična java je i njima ubrzo sve objasnila.

Kada se, napokon, razišla tama nad iskasapljenim Ravnim dolom, pred očima preživjelih ukazali su se stravični prizori. Na sve strane vidjeli su se veći ili manji krateri, nastali pri eksploziji avionskih bombi. U njih su bila sručena skršena mlađa i stoljetna stabla bukava i jela. Oko njih bili su posvuda mrtvi i dijelovi mrtvih. Bilo ih je čak i po neoborenim drveću, koje je nekim čudom ostalo uspravno. Teren Ravnog dola izgledao je kao neko ogromno i krvlju izmiješano tijesto. U tu krvavu masu bombe su zamjesile: zemlju, snijeg, stijenje i ljudska tijela sa raznovrsnim drvećem, pred čim su preživjeli gubili svijest.

Ranjenici su bolno zapomagali. Bilo ih je mnogo. Gotovo više nego neozlijeđenih, neki od njih su stajali izgubljeno kao živi kipovi, dok su drugi, nešto pribraniji, zapomažući i dozivajući po stratištu tražili svoje najmilije među ranjenicima i poginulima. Uz put su nailazili na svemoguće, stravične, jezive prizore, od kojih se i najhrabriji i najizdržljiviji maglilo pred očima.

Jedna bomba direktno je pogodila kolibicu Lake Miljuša, u kojoj mu je raznijela ženu sa svom djecom. I njega bi da se tu zatekao. Kukao je na sav glas, kako to samo može nesrećan čovjek, koji je za tren oka ostao bez cijele porodice, bez svojih najdražih, za koje je radio i živio.

Prišao mu je brat Gojko, sav zamazan krvlju i suzama, pa ga je pitao za svoju porodicu. On je samo odmahivao rukom i neprirodno vi-
kao:

- Ne znam. Ne znam. Ništa o njima ne znam.

Tako izbezumljenog, Gojko ga je napustio i pošao u potragu za svojim. Uzbrio ih je i našao. Ženu je zatekao u sjedećem položaju, oslonjenu leđima o jedno izranjavljeno bukovo stablo. Bila je u besvjesnom stanju. Metak joj je proletio kroz usta, s jednog na drugi obraz, polomivši joj pri tome većinu zuba. Iz poluotvorenih usta curila joj je krv i niz bradu joj se slijevala u razgolićena njedra. Na krilu joj se nalazilo nešto starije živo odojče, krvavih ručica, od njene krvi, koje se čvrsto pripijalo uz njene krvave grudi. Bezuspješno je pokušavalo da sisa. Njeno drugo, veće dijete, ležalo je sklopljenih očiju pokraj nje, sa glavom oslonjenom na njenu nogu, pridržavajući joj klonulu ruku, stalno ponavljajući jedno te isto:

- Jaoj majko, jaoj mamice.

Pritrčao im je preneraženi Gojko, dozivajući ženu plačnim glasom:

- Koviljka, Koviljka. O, jao meni, kukavnom.

Ona, kao da ga nije čula. Uzeo joj je iz krila dojenče, a zatim joj zakopčao košulju i vestu na grudima. Jedva je u tome uspeo, jer su mu ruke drhtale. Zatim je pridigao i drugo dijete, tješeci ga da će se mama probuditi. Njegovo prisustvo je smirilo dijete, te je ono prestalo plakati i jaukati, ali je stalno jecalo, brišući suze sad jednom, sad drugom hladnom ručicom.

Gojko je sjeo na jednu oborenu granu pored žene. Ponovo joj je stavio u krilo njeno odojče, a zatim uz njega i drugo dijete, pa ih pokrio svojim kožuhom. Sad je i on očajno i neutješno plakao, tiho podrhtavajući od jada i hladnoće, dok su u podnožju planine grmjeli topovi, podsjećajući ga na činjenicu da tragediji, bez obzira na to šta mu se do sada desilo, još nije došao kraj.

U tom je Koveljka došla svijesti. Htjela je nešto da kaže ali nije mogla zbog rane i usirene krvi u ustima. Počela je tiho da plače. Gojko joj je drhtavim prstima vadio krv iz usta, nevješto i sporo. Vidjevši to, prišla im je jedna brigadna bolničarka, govoreći blago:

- Daj, druže, ja ću to.

On je pogledao iznenađeno i zahvalno, u isti mah, odmičući se u stranu bez riječi. Bolničarka je skinula svoju torbicu, izvadila malo vate, nakvasila je alkoholom, pa ženi prvo očisti lice i rane na njemu, a zatim usta od krvi i, na kraju, povezala joj ranjeno lice čistim zavojem. Kada je to završila, rekla je polazeći:

- Eto, sad će tako biti bolje.

Ispratile su je zahvalne, tužne i plačne oči do njenih drugova, koji su polazili dalje, noseći svoju tugu i bol i nekoliko svojih ranjenih drugova.

Nedaleko od toga mjesta jedna bomba je pala među vatrice oko kojih je bilo okupljeno više članova nekoliko porodica i sve ih pobila, osim jednog jedinog djeteta u kolijevci. Njega je detonacija odbacila u zrak i, ko zna kako, okačila oblučac o skresanu granu obližnjeg javora tako kao da je okačila kakva pažljiva ljudska ruka. Neko od prisutnih je skinuo kolijevku. Ostao je zapanjen vidjevši u njoj živo, prozeblo, ali ne i ranjeno dijete, koje je jedva primjetno plakalo.

- Ko to još može reći da boga nema kada ovo čudo vidi? - pitao je on sebe i ostale okolo sebe, pokrivajući dijete biljem.

- Kakva mu je vajda što je još živo kada će se i onako uskoro smrznuti kao i mi - kaže mu promuklim glasom jedna starija žena.

Naletješe iznad njih dvije »štuke« u brišućem letu. Oni koji mogaše, razbježaše se za tren oka, nasumice, nebirajući pravac, pojma nemajući kud će ih i dokle noge odvesti kroz hladnu i ranjenu planinu Grmeč.

Eto, tako je i tu, na Ravnom dolu, strašni rat složio, ko zna koji po redu, svoj najcrnji mozaik od izuzetno jezivih i groznih nevolja i stradanja jednog nedužnog naroda koja su, u neku ruku, odraz ovozemaljskog pakla, koji su stvorili ljudski zlotvori.

Hod po bespuću u zaleđenoj planini

GAVRO PANIĆ

Kada smo stigli do visova Grmeča i zašli dublje u planinu zatekli smo užasne prizore. Nailazili smo na zbjegove i prolazili u koloni pored njih. U njima su bili starci, žene i djeca. Ložili su vatre koje su brzo tonule u snijeg. Majke su sjedele u snijegu i držale djecu u krilu i naručju.

I neprijatelj je ušao duboko u planinu. Otpočele su teške borbe za dominantne visove, kao što je Suvi vrh, Suvopoljski vrh, Trovrh i Javornjača. Smjenjivali su se napadi i protivnapadi, juriši i protivjuriši. Nastajali su sve teži dani u dubini planine. Trošene su i posljednje rezerve hrane. Nastupili su glad i žeđ, jer nigdje ni vode nije bilo. Hodalo se i lutalo po bespuću ledena planine, uz pospanost, i priviđenja i smrzanje. Sve je to povećavalo gubitke i smanjivalo borbenu moć naših jedinica.

Jednog dana, odnosno početkom noći, kada je brigada krenula u proboj u sastavu 4. bataljona moj vod je bio u zaštitnici. Iznenada, neprijatelj je napao kolonu. Razvila se žestoka borba i neprijatelj je natjeran na povlačenje. Na mjestu okršaja ostali su leševi, puške i torbice neprijatelja. Desetar iz moga voda Mirko Knežević i ja zgrabili smo po jednu torbicu da bi se snabdijeli municijom, a kada smo pogledali oko sebe nigde nikog nije bilo. Izgubili smo vezu sa svojom jedinicom i ostali sami u Grmeč planini. Borba se utišala, ali bi još po neki metak fjučnuo ispred nas. Nismo znali ko puca, pa smo promijenili pravac kretanja da ne bi upali u klopku neprijatelja. Kretali smo se kroz šumu, prema jednom srednjem visu, obišli vis i nikakvih tragova nismo vidjeli. Prisluškiivali smo, ali se nigdje ništa nije čulo i nismo znali kuda dalje da idemo, pa smo odlučili da na visu provedemo noć.

Noć je bila hladna. Nismo imali šibice da naložimo vatru i da se ogrijemo, ali ne bismo je smjeli ni ložiti, jer nismo znali koliko smo udaljeni od neprijatelja. Pronašli smo jednu malu jelku, čije su grane pod težinom snijega bile povijene do zemlje. Oko debela jelke, ispod grana, bilo je suvo. Kada smo ušli pod grane bilo nam je mnogo toplije nego vani, pa smo se sjetili da pretresemo torbice koje smo zaplijenili. U mojoj torbici bilo je mnogo pušćane municije i dvije ručne bombe, a u torbici mog druga Mirka bilo je takođe pušćane municije i jedna grudva pčelinjeg ušećerenog meda. Osim municije, i med nam je dobro došao. Malo smo sumnjali da bi mogao biti zatrovan, ali nas je glad na-

tjerala da med iskoristimo za večeru. Ostalo je nešto i za doručak. Legli smo pod jelku jedan uz drugog i tako odspavali nekoliko sati.

Sjutradan smo se rano probudili i ugledali vedro nebo, ali sunce još nije bilo izašlo. Kada se pojavilo, orjentisali smo se i krenuli na sjeverozapad s namjerom da izađemo iz planine u sjeverozapadni dio podgrmečkih sela. Putovali smo čitav dan. Nismo imali vremena da se odmorimo, jer je trebalo što prije izaći iz planine. U početku smo izbjegavali visove i duboke doline da ne bi naišli na neprijateljeve položaje ili zasjede. U pravcu kretanja pretraživali smo jarke i doline ne bi li našli vode da se napijemo. Ali, vode nigde nije bilo. Jeli smo snijeg, ali se od snijega još više žednilo. Kada se već približavala noć primjetili smo jedno selo, u daljini, ispod padina Grmeča. Približili smo se ivici šume i odabrali jednu manju kuću da svratimo. Zatim smo osmotrili selo i sačekali noć.

Kad je pala noć prišli smo toj kući i u njoj našli samo žene i djecu. Lijepo su nas primile i dale podatke o neprijatelju. Neprijatelj je čitav dan prolazio u kolonama kroz selo i odlazio u pravcu Bosanskog Petrovca, ali nije tu zanoćio. Odlučili smo da u toj kući prenoćimo i da se odmorimo. Ukućani su nam dali večeru i namjestili da prespavamo. Izuli smo obuću da se osuši i polijegali u odjeći, sa puškama pored nas. Rekli smo ukućanima da nas probude sutra rano da bi se na vrijeme izvukli iz kuće i povukli u planinu.

Osvanuo je vedar i sunčan dan, a ukućani su nas kasno probudili i obavjestili da ide neprijatelj. Odmah smo ustali. Trebalo je samo da se obujemo i krenemo. Međutim, nismo mogli da se obujemo jer se obuća osušila, a noge natekle i pomodrele. Izletio sam vani bos sa puškom u ruci, i vidio kolonu neprijatelja na udaljenosti od oko jednog kilometra. Ponovo sam se vratio u kuću i dosjetio da zatražim od ukućana neke masnoće. Dali su nam parče slanine, koje smo zagrijali na vatri, pa namazali noge i čarape i nekako se obuli i krenuli u planinu.

Opet smo se našli u Grmeču. U drugoj polovini dana našli smo u jednoj uvali zbjeg u kojem su bili samo starci, žene i djeca. Ponudili su nas da se ogrijemo i da nam skuvaaju puru. U zbjegu su imali osmatračce, koji su nas obavijestili o nailasku neprijatelja sa sjevera, uz planinu. Odmah smo napustili zbjeg i krenuli malo ukoso niz padine planine. Ubrzo smo čuli galamu i puškarenje. Zaista, neprijatelj je u streljačkom stroju išao prema nama. Rokirali smo ulijevo, i našli prazan prostor, pa zaobišli desno krilo neprijateljevog streljačkog stroja i nastavili niz padine planine. Stigli smo u jednu dolinu. Ispred nas smo vidjeli nešto ravniji teren na kojem je šuma bila posječena i odnešena, pa su ostali samo panjevi. Kod svakog panja gorjela je vatra. Bilo ih je oko deset. Oko njih snijeg je bio ugažen i razbacane prazne limenke od konzervi. Zaključili smo da je tu neprijatelj ručao i odmarao, a zatim otišao u streljačkom stroju dalje kroz planinu.

Mirko je predložio da tu sjednemo i malo se odmorimo. Predlog sam nerado prihvatio. On se odmah izuo da ogrije noge, što je mene ljutilo. Nakon nekoliko minuta naišao je jedan civil koji je vodio za so-

bom kravu, a za kravom je išlo dijete sa motikom u ruci. Brzo su prošli pored nas i otišli uz neki jarak. Rekao sam Mirku da se brzo obuje i da idemo dalje.

Krenuli smo uz pošumljenu kosu paralelno sa dolinom kojom je otišao civil sa kravom. Kada smo malo odmakli, začu se galama u dolini. Nijemac je vikao na civila, a dijete je vrištalo. Nastavili smo pokret i primijetili svjež trag dva vojnika i psa, koji su došli pravo iz doline gdje se čula galama i otišli u pravcu jednog visa ispred nas. Rekoh Mirku da traže nas. Postali smo oprezniji, ali smo nastavili da idemo naprijed, pomjerajući se malo udesno od vrha, jer smo pretpostavljali da je vis posjeo neprijatelj. Tako smo došli na ivicu šume i ugledali selo.

Tri kuće, pored šume, bile su udaljene od nas oko sto metara. Poslao sam Mirka da izvidi ima li neprijatelja i da pita koje je to selo. Ubrzo se vratio i saopštio mi da su Nijemci u većim kućama i da su naredili da im se spremi večera. Zbog toga smo se povukli malo dublje u šumu i sačekali noć.

Čim je pala noć krenuli smo u selo. Izašli smo na cestu i vidjeli neku ženu koja je polazila od kuće i nosila nešto na ramenu. Zastali smo i posmatrali. Ona nas nije primijetila. Došla je na izvor ispod ceste i počela da naliva vodu. Javili smo joj se, a ona se iznenadila. Rekla nam je da je to selo Risovac, i da je puno njemačkih vojnika, ali da ih u njenoj kući nema. Pozvala nas je kući i dala nam večeru. Brzo smo večerali i krenuli dalje, prema Risovoj gredi. Jedna žena nas je uputila kako da zaobiđemo školu, jer je puna Nijemaca, i rekla da Nijemci drže položaj na Risovoj gredi već nekoliko dana.

Išli smo oprezno cijelu noć. Nismo ni znali kada smo prošli Risovu gredu i Risovački do kod kote 550. Osvanuo je lijep, sunčan dan, a mi smo nastavili pokret cestom sve dok nismo primijetili neprijateljevu kolonu iz pravca Bosanske Krupe. Kretale se prema nama i Risovoj gredi. Istovremeno, počela su i neprijateljeva vozila krstariti cestom između Bosanske Krupe, Risovca i Jasenice.

Skrenuli smo sa ceste i zašli u planinu, u rejon Gorinjski vrh, kota 820. Tu smo proveli čitav dan osmatrajući pokret neprijatelja. Nešto oko 11 časova jedan kamion od Jasenice zaustavio se na cesti i iz njega je izašla grupa Nijemaca i krenula u zaselak Gorinja. Ispalili su nekoliko metaka. U isto vreme začu se skika svinja. Ubili su dvije velike svinje, nečim povezali i odvukli preko snijega do kamiona. Utovarili su ih u kamione, ukrcali se i otišli u Jasenicu.

Kad je pao mrak spustili smo se niz sjeverne padine planine i, kroz zaselak Mala Gorinja, sišli prema cesti. Kada smo bili blizu ceste prištiže nas grupa civila iz planine. To nam je dobro došlo jer nismo poznavali teren. Zajedno smo prešli cestu zapadno od Jasenice i zašli dublje u podgrmečka sela prema sjeveru. Civili su išli svojim kućama, a jedan nas je odveo do kuće partizanskog odbornika. On nas je lijepo prihvatio, dao nam večeru i smjestio da prenoćimo. Upitali smo ga da li zna nešto o 2. krajiškoj brigadi. Saopštio nam je radosnu vijest da je brigada zanoćila u susjednom selu i da je možemo sjutra naći.

Sjutradan kada smo se probudili počeli smo da se spremamo, ali nijedan nije mogao da se obuče jer su nam noge bile natekle, a prsti pOmodrili i pobijelili od smrzavanja. Kada je odbornik to vidio našao nam je nove čarape i opanke od prijesne kože (oputnjake), pa se obusmo. Poslije doručka je našao dva konja. Pojahali smo ih, a on je sa nama krenuo u brigadu. Istovremeno neprijatelj je izveo snažan napad na našu brigadu, pa smo se pomjerali malo udesno i došli u njen sastav nakon tri dana i četiri noći.

Kada smo stigli svi su se borci i rukovodioci iznenadili, a zatim obradovali, jer su mislili da smo poginuli ili se smrznuli u dubini Grmeča. Na moje mjesto već je bio postavljen vodnik voda. Mene su odmah tada postavili za zamjenika komandira 1. čete 4. bataljona.

U proboku iz Grmeča

SVETKO PROŠIĆ

Druga brigada je u Grmeču vodila višednevne borbe u okruženju tokom četvrte ofanzive. Pored borbenih zadataka, imala je naređenje da prikuplja i čuva zbjegove naroda u planini. Bio je izuzetno veliki snijeg i jaka zima. Borci 2. bataljona su posebno bili motivisani da brane zbjegove, jer je i taj bataljon ponikao i bio formiran u podgrmečkim selima. Čuvanje zbjegova usporavalo je akcije i pokrete bataljona, a podnošene su i veće žrtve.

Narod se, međutim, morao čuvati i spasavati. Jer, isti taj narod je davao svoje najbolje sinove u čete i bataljone 2. brigade, pazio ih, hranio, moralno podržavao i njegovao kao nešto najdraže i najsvetije. Taj dug prema svom narodu bataljon je po cijenu najvećih žrtava ispunjavao.

Prilikom proboka iz Grmeča u pravcu sela Tuk Bobija - Bojište kolona je skrenula sa prtljane. Moja četa je stala pored jedne oborene jelike. Govorilo se da ćemo tu odmarati, nešto pojesti i popiti. Međutim, to su bile halucinacije nekolicine boraca. Sjećam se da su to bili Stevo Mijatović i još jedan borac. Kada sam vidio šta rade i govore, prišao sam im i ubjeđivao ih da krenemo za kolonom prema selima. Jedva sam uspio da ih pokrenem.

Protestovali su zašto ne jedemo i ne pijemo. Ubrzo smo stigli kolonu naše jedinice. Putujući prema selima naniže, naiđem na jednu neeksplodiranu minobacačku granatu. Koliko se sjećam, bila je kalibra 120 mm. Uzeo sam je i ponio. Stigavši u selo Tuk Bobiju, granatu sam predao starješini prateće čete brigade. On me je izgrdio, govoreći da sam van pameti, da sam izložio opasnosti ne samo sebe već i ostale borce. Ja, zaista, o granati nisam ništa znao. Nisam čak znao kako se aktivira, pa je i moglo doći do tragedije.

Jurišom iz obruča"

MIRKO STANIĆ

Desilo nam se nešto strašno. Nešto u što bi, koji dan ranije, u čitavoj 2. krajiškoj brigadi malo ko vjerovao. A i kako bi kad dugo vremena nismo bili načisto, ne samo sa svom ozbiljnošću novonastale situacije, do koje je došlo zbog dramatičnog razvoja događaja tokom četvrte neprijateljske ofanzive, posebno na sektoru Grmeča i okolo njega, nego ni sa svojim trenutnim mogućnostima u njoj. I pored ogorčenih odbrambenih borbi na prilazima Grmeču i u njemu samom, nadmoćniji neprijatelj je ipak uspio da nas opkoli na sniježnim vrhovima srednjeg Grmeča, sa nebrojenom masom teško iscrpljenih izbjeglica, koje smo štitili u povlačenju. Bili smo svjesni nezavidnog položaja, kao i činjenice da iz neprijateljskog obruča nema izlaza bez velike borbe i žrtava. Nije se smjelo oklijevati, već je trebalo brzo, pametno i efikasno djelovati, jer je samo koji čas kasnije moglo biti isuviše kasno. Rukovodeći kadar naše brigade to je dobro znao, pa je pravovremeno i odlučio šta i kako da se čini. Pored ostalog, naredio je hitnu koncentraciju automatskog oružja, određivši prethodno pravac i vrijeme sveopšteg juriša. Civilni se ne smiju ostaviti - glasila je naredba.

U toku noći, u određeni čas, jurnuli smo silovito na jednom sektoru neprijateljskog obruča, sipajući vatru u pokretu iz sveg raspoloživog vatrenog oružja. Iznenadeni neprijatelj nije izdržao. Obruč je u nalu slomljen. Kroz tu, tako silom stvorenu brešu borci su pojurili svom snagom, vodeći sa sobom užasnite izbjeglice koje su još mogle da se kreću. U toj paklenoj jurnjavi, uz zveku i jeku oružja, neki su izgubili korak, zaostali, odvojili se, zalutali. I, eto, tu je počinjala slijedeća etapa tragedije - pojedinačne i manjih grupa izgubljenih u mrkloj noći u sniježnoj planini.

Po izlasku iz neprijateljskog obruča krenuli smo u većim ili manjim grupama, onako nasumice, prema istoku, u pravcu sela Jelašinovci. Neke od tih grupa osule su se i rasturile na samom početku neizvjesnog puta, dok su ostale uporno tražile spas u izlasku iz planine.

U jednoj od tih grupa nalazio sam se i ja. Bilo je tu podosta i žena, pretežno mladih, sa malom djecom koju su nosile u naručju ili na leđima, zavismo od uzrasta djeteta. Jadno su izgledale onako iscrpljene tovarom teških ljudskih nevolja, sa tom ugroženom djecom za čiji su se spas borile. Trudile su se, koliko su više mogle da ne izostanu iza partizana. Idući za njima kao u nekom transu, tumarale su, posrtale, pa-

Prema kazivanju Mitra Dašića.

dale, dizale se i vukle jedna drugu, da bi bile uz njih, jer je izostajanje značilo neminovan brzi kraj.

Iako se svima žurilo, naprijed se sporo odmicalo. Svi smo bili malaksali, a živci su u svih bili na ivici sloma. Ničeg lijepog, ničeg utješnog pred očima. Samo pod snijegom pognuto drveće i sniježna stihija u nedogled, koja je sticajem okolnosti postala zla kob za bezbroj nedužnih ljudi, koji su, pred navalom fašističkih divizija, potražili spas u negostoljubivom Grmeču.

Gamižući kroz Grmeč neznano kuda, najedared primijetih da neki ljudi oko mene nešto besmisleno buncaju. Pričali su da čuju ili vide koješta, čega nije bilo oko nas. Spopade me neki strah zbog toga. Osjetio sam potrebu da bježim, ali nisam znao kuda bih u noći. Zaostao sam nakratko i pogledao oko sebe. Umotane i pod teretom pognute žene jedna su micale. Podsjećale su na prave aveti iz bajki.

Kad je napokon svanulo, umjesto očekivanog olakšanja bilo mi je još gore, pogotovu kad smo naišli na grupu smrznutih žena i djece oko davno ugašene vatre. Tek što smo krenuli dalje od toga jezivog mjesta, jedan mi je drug, ne znam više ni koji, rekao:

- Ti Mitre i ovo dvoje - pokaza mi rukom partizana i jednu partizanku - brzo na čelo kolone. Tamo stanite pored prtine i od žena oduzimajte djecu za koju ustanovite da nisu živa. To morate činiti odlučno, brzo i energično, jer Nijemci su nam za petama, a mi isuviše sporo odmičemo.

- Jeli vam jasno? - pita na kraju.
- Jasno je! - kažemo uglas sve troje.
- Onda naprijed! - komandova on.

Kad se nađosmo na čelu kolone stadosmo pokraj prtine kako nam je naređeno. Nailazili su partizani kojima nismo ništa govorili, nailazili dječaci i žene bez djece, koje smo propuštali bez primjedbi, a kad su nailazili žene sa svojim dragim teretom zaustavljali smo ih, pa one sa živom djecom upućivali dalje, a od onih koje nisu imale tu sreću oduzimali smo mrtvu djecu i polagali na snijeg pored sebe, objašnjavajući im zašto to činimo. Neke od njih nisu uopšte reagovala. Nastavljale su svoj tegobni put bez riječi, zadržavajući obamrle ruke u prvobitnom položaju. Međutim, neke su plačući davale očajan otpor, kunući, sve do boga. Jedna od njih, čvrsto pritežući uza se mrtvog mališana, sva izbezumljena kaže nam:

- Ne dam svoje dijete! Ne... dam!

Mi uporni, ali i ona. Druga pokraj nje više glasno:

- Šta to radite ljudi ako boga znate?

Tek kad smo je uvjerali da joj je dijete mrtvo, sva očajna se pomirila sa svojom zlom sudbinom i krenula dalje kao sumanuta.

Kad smo najzad obavili taj neobično teški i mučni zadatak vidjeli smo na snijegu pored sebe poveću gomilu mrtve male djece. Za časak smo ih kao skamenjeni posmatrali, a onda smo požurili za kolonom naših sapatnika koji su sporo odmicali. Uz put smo naišli na teške prizore ljudskih stradanja. Tu i tamo, oko partizana, na krvavom snijegu ležali su mrtvi borci iz zaštite Podgrmečkog vojnog područja sa zelenim oznakama na rukavima, koje su - reče nam neko - pobili halucinirajući borci 5. i 2. brigade, misleći da su neprijateljski vojnici. Među njima

sam prepoznao Janka Kalabu. Bilo mi ga je jako žao. Upoznali smo se na Međeđem brdu u jesen 1941. godine. Smučilo mi se od jada koji nisam imao čime ublažiti. Tek što sam se nijemo oprostio od Janka i pošao dalje, ugledao sam nekoliko boraca kako stoje ispred stabla jedne jelke sa ispruženim porcijama. Nedaleko od njih, tri su razbaškareno ležala na snijegu kao da su u krevetu. Oko jednog sjedjelo je u snijegu nekoliko boraca sa okrenutim dlanovima prema njemu kao da se griju. A dalje, unaokolo, bili su rastureni mrtvi civili, većinom oslonjeni leđima uz kakvo stablo ili stijenu pored ugašene vatre. Pred očima su mi se smjenjivali prizori sve gori od goreg.

Zaokupljen tim čudnim, neshvatljivim prizorima, nisam ni primijetio da sam ostao sam. Posve sam. Oni sa kojim sam bio do maloprije nestali su neznano kud. Trenutno nisam znao kuda ću dalje, iako sam bio svjestan da moram ići, pa kud bilo. Nakon kraćeg kolebanja, uputio sam se jednom od mnogobrojnih izukrštanih prtina, iako nisam znao kuda će da me odvede. Ne znam koliko sam se dugo vukao u tom pravcu kad primijetih ispred sebe dva borca, koji su mi išli u susret. Kad su mi se približili, u jednom od njih prepoznadoh Duška Misiraču. Prepoznao je i on mene. Pozdravili smo se bez suvišnih riječi. Njegov saputnik je bio visok, plav, mršav. Puška mu je neuredno visila o ramenu. Nije mi se svidio njegov izraz na licu. Čutao je dok mi je Duško pokazivao busolu da mu pomoću nje odredim pravac prema Jelašinovcima. Činio sam to neuvjerljivo.

- Ne - reče on. - Nije tamo, već desno.

Ja sam na to samo nespokojno slegnuo ramenima.

U tom naide jedan borac. Bio je iz vojnog područja. Nije imao ni šinjel ni oružje, ali je na nogama imao sasvim dobre čizme. Čim nam je prišao, dugajlija skide pušku i uze ga na nišan prije nego što je on i riječ progovorio. Oštro mu je podviknuo:

- Skidaj čizme!

Nepoznati, kao hipnotisan, poče da ih skida s nogu onako stojeći. No, prije nego što je i ijednu skinuo, ovaj mu ispalí metak u glavu. On samo klonu i udari glavom u snijeg. Dugajlija mu svuče čizme i stavi ih ispod svoje lijeve ruke.

Prenerazio sam se zbog toga, grubog, moglo bi se reći, sadističkog, pljačkaškog nasilja. Ostao sam bez riječi, kao i Duško, koji ga je samo začuđeno pogledao.

Odmah poslije toga nečasnog čina nastavili smo put oko neke doline. Naprijed je išao dugajlija, iza njega Duško, a na začelju ja. Već kod prvih koraka stao sam kombinovati kako da se neopaženo od njih odvojim, jer u dugajliju više nisam imao ni najmanje povjerenja. U jednom trenutku htjeo sam da ga ubijem, što mi sa strojnicom ne bi bilo teško, ali sam odustao zbog Duška, misleći da mu je to nekakav vajni prijatelj. Ta pomisao najedared pokvari mi raspoloženje i prema Dušku, što mi samo učvrsti odluku da ih što prije napustim.

Išli smo i dalje čuteći. Utom, desno od nas, gotovo pored same prvine, spazih veliki stari panj. Bio je crn i koritastog oblika. Kako oni na mene nisu obraćali pažnju, a bio sam podosta i izostao iza njih, riješih da iskoristim tu priliku. Prvo sam za trenutak zastao, a onda brže-bolje

priskočio panju, za svaki slučaj, sa strojnicom na gotovs. Iz tog skrovi-tog zaklona pažljivo sam pratio njihovo kretanje i ponašanje. Najedared primijetiše da me nema. Čuo sam kako tada dugajlija srdito reče:

- Pobježe! - a zatim opali veoma neodređeno i okrenu se oko sebe. Duško je mirno stajao. Časak kasnije produžili su u istom pravcu, idući lagano jedan za drugim.

Zadržao sam se za panjem nešto duže, i tako kad sam bio uvjeren da su zaista otišli uputio sam se kroz cijelac u sasvim suprotnom pravcu od onog u kojem su oni otišli. Teško i sporo sam išao sve dok nisam naišao na neku prtinu, koja me je odvela ravno do neke kolibe na dnu Međugorja, ispod Bobije. U toj kolibi zatekoh jednu mlađu ženu, njenog muža i dvoje djece. Sjedeli su oko vatre u čijem se užarenom pepelu nalazilo nekoliko krompira. Vidim, nisu se obradovali mom dolasku. Naprotiv, uznemirio sam ih. No, i pored toga sjeo sam pored vatre da bih se bar malo zagrijao. Pri tome sam nesmotreno skinuo cipele sa prozebljih nogu. Dok sam ih istovremeno grijao i masirao one su mi brzo toliko otekale da više nisam mogao obuti cipele. Moj nepoznati domaćin stalno me je požurivao da idem. Domaćica također. Vjerovatno su se bojali neprijateljeve odmazde, ukoliko ih zatekne zajedno sa partizanom. Budući da se i meni žurilo, pošao sam u čarapama, a cipele sam prebacio preko lijevog ramena. Odobrovoljena mojim odlaskom, žena mi pruži jedan pečeni krompir, a čovjek pokaza navodno najkraći put prema Jelašinovcima. Čim sam ja krenuo on se vrati u kolibu i zabravi vrata. Čemu li se taj tu mogao nadati u ovo zlo vrijeme, pitao sam se grabeći uzbrdicom, dobro ugaženom prtinom, koja je vijugala brisanim prostorom koji me nije radovao. Kad sam stigao na vrh, sa kojeg se obarala padina prema jelašinovačkoj kotlini, ukaza se blještavo sunce. Snijeg je toliko iskrio da nisam mogao normalno da gledam, što mi je smetalo pri hodu, sve dok nisam zašao u šumu.

Za bose, promrzle noge jedva da sam znao. Bio sam do iznemoglosti umoran, a i uznemiren svojim neizvjesnim položajem, tim više što nisam znao kuda bi bilo najbolje da krenem. Na moje veliko iznenađenje, a i radost, nedaleko od mene neko mi je doviknuo:

- Eno našeg Mitra!

- Kojeg Mitra! - neko pita.

- Ma, Mitra Dašića - odgovori mu ovaj.

U istom času meni kao da pade mrak sa očiju. Pogledah, a preda mnom grupa mojih drugova iz brigade. Onako premorenog preplavi me velika radost, koja kao da mi prili novu snagu u iznemogli organizam. Povelili su me sa sobom ka selu. Bio sam gotovo bos, jer su se čarape već bile poderale, a ni ja ni drugovi nismo imali druge, kao ni bilo šta drugo što bi se moglo obuti.

Glavnini brigade priključili smo se u selu i kratko odmorili, koliko je to bilo moguće u gotovo nemogućim okolnostima, sa neprijateljem na domaku praga nespaljenih kuća po jelašinovačkim zaseocima. Dok smo boravili u selu, neizbjeglo stanovništvo nudilo nas je onim što je još imalo, kao i u svim drugim prilikama, sve dok 11. februara, po noći, nismo otišli iz sela pravcem: Zvečak - Miljević Brdo - Grdanovci - Bošnjaci - Rovine - Gornji Lipnik. Tu smo bili daleko iza leđa neprijatelju.

Preživio sam grmečke strahote

DUŠAN BUNDALO

U sastavu 2. krajiške brigade, 7. januara 1943. godine, bio sam na smotri 4. krajiške divizije u Srpskim Jasenicama, koju je izvršio Vrhovni komandant drug Tito. Poslije neviđenog oduševljenja boraca i naroda ovog kraja zbog susreta sa svojim Vrhovnim komandantom, te narodnog veselja i velikog kozaračkog kola, 2. krajiška i 5. kozarska brigade, pošle su na novi borbeni zadatak u sastavu svoje divizije.

Brigadama je komandovao prvi komandant 4. krajiške divizije Josip Mažar Šoša. Brigade su dobile zadatak da krenu preko rijeke Sane na Kozaru, a zatim nastave pokret dalje prema Lijevče Polju, sa ciljem da napadnu i likvidiraju neprijateljeva uporišta na komunikaciji Banja Luka - Bosanska Gradiška, na potezu Klačnice - Bosanska Gradiška.

U pokretu preko Kozare zatekli smo popaljena i opustošena sela. Nešto naroda, koji je preživio kozarsku ofanzivu oduševljeno nas je dočekivao i nastojao da nas i sa ono minimalno ostale sirotinje ugosti. Bilo je tu i susreta preživelih kozaračkih boraca sa preživelim članovima svoje porodice za koje ništa nisu znali više od šest mjeseci. Bilo je i onih koji su ovom prilikom saznali za tragičan završetak članova njihovih porodica. U tom pokretu 2. brigada je vodila manje borbe kod neprijateljevih uporišta Martin Brdo, Brežićani i Dragotinja. Po stizanju u Lijevče Polje obe brigade su vodile borbe kod Podgradaca, Karađorđeva, Topole i Klačnica. U tim borbama bilo je obostranih gubitaka, ali više kod neprijatelja.

U međuvremenu (20. januara) počela je i četvrta neprijateljska ofanziva. Usljedilo je naređenje za hitan povratak brigada u Podgrmeč.

U toku pokreta iz Podgrmeča i borbi u Lijevče Polju dobio sam žulj na nozi, tako da nijesam mogao više da obujem čizme, već sam morao da idem u čarapama. Zbog toga u povratku preko Sane, našao sam se u brigadnoj bolnici. Po prelasku Sane upućen sam kući i tog časa sam se odvojio od brigade koja je produžila prema Potkalinju i ušla u borbe sa neprijateljem na Benakovcu.

Ofanziva je bila u punom jeku. Neprijatelj je nadirao sa svih strana. U međuvremenu stigla je komora 5. kozaračke brigade do moje kuće, pa sam sa njima i 1. bataljonom 5. brigade krenuo u pravcu Majkić Japre prema cesti između Simarića gaja i kuća Dražića. Neprijatelj je već posjedao položaje na Kekića glavici i Simarića gaju. Uspjeo sam sa kozarčanima preći preko Suvopolja prema zbjegu na Grmeču i tu sam

ponovo uspio uspostaviti vezu sa 2. brigadom. Nastavili smo pokret prema Malom Oštrelju, a zatim prema bolnici Lastva i dalje prema Krnjeuši. Poslije izvesnog vremena ponovo smo se vratili prema bolnici u Lastvi i nastavili pokret prema Tarovinama. U međuvremenu bolnica je bila bombardovana i tu smo doživjeli stravične prizore. Bolnica je bila razorena, mnogi ranjenici izginuli, a po granama okolnih stabala visili su dijelovi ljudskog tijela.

Kada je brigada izbila prema Tarovinama, neprijateljev obruč oko Grmeča već je bio sklopljen. Sa brigadom se našao veliki broj izbjeglica što je otežavalo pokret i manevar jedinica. Snijeg je bio dubok preko jednog metra. Vladale su izuzetno niske temperature. Nailazili smo na stravične prizore smrznutih porodica - žena, djeca i staraca. Glad, žeđ i hladnoća, te i nespavanje danima, izazivali su pojavu halucinacija. U takvom stanju bilo je i međusobnih ubistava. Neprijatelj je sve više stezao obruč. Borbe su se vodile na bliskom odstojanju. Obostrani gubici su bili veliki. Masovno je ginuo i narod u zbjeгу od neprestanog bombardovanja i mitraljiranja neprijateljeve avijacije.

Situacija je postajala sve dramatičnija. Poslije sedam dana natčovječanskih naprezanja donešena je odluka o proboju. Na sastanku štabova 2. i 5. brigade dogovoreno je da se 2. krajiška brigada sa dijelom zbjeга probija prema Miljačici i dalje ka Tuk Bobiji, a 5. kozaračka brigada, također sa dijelom zbjeга, prema Risovoj Gredi i dalje prema Hašanima.

Preživjevši sve te strahote, s brigadom i zbijegom izbili smo u selo Tuk Bobiju. Svrativši u jednu kuću zamolio sam drugove iz mitraljeskog odelenja da mi skinu čizme. Jedva su uspjeli. Noge su mi bile promrzle i naduvane. Izašao sam pred kuću i trljao snegom da ih zagrejem. U međuvremenu uslijedio je napad neprijatelja od Lušci Palanke i posle viščasovne borbe jedinice 6. krajiške brigade uspjele su da ga odbiju. Čizme više nijesam mogao da obujem. Uslijedio je pokret brigade sa ranjenicima i narodom preko komunikacije Lušci Palanka - Bosanska Krupa prema selima Bošnjaci i Lipniku, a zatim preko Sane u Kozaru u Marine i Dragotinju, a zatim ponovo u Podgrmeč. Ceo taj put prešao sam u čarapama, a posledice promrzlina osećam i danas.

Poslije toga sa brigadom sam prošao njen borbeni put do Kragujevca u Srbiju kao nišandžija na teškom mitraljezu.

Izašli smo iz okruženja

DUŠAN MRDA

Početkom četvrte ofanzive, januara 1943, brigada se nalazila u Kozari. Njen početak, uslovio je povratak naše i 5. kozaračke brigade u Podgrmeč. Odmah po stizanju stupili smo u borbu sa njemačkom jedinicom koja je uspjela da se probije do Benakovca. Nismo uspjeli da je likvidiramo, iako je već bila na izdisaju, zbog prodora jakih njemačkih snaga od Bosanske Krupe. Tako smo bili potisnuti na padine Grmeča, gdje se već nalazio veliki zbijeg naroda. Tog dana zakonačili smo u zaseoku Lukići, ispod same planine. Sjutradan su nas napale jake njemačke snage, tako da smo se teško uspjeli dohvatiti šume. Pri povlačenju imali smo mnogo ranjenih i poginulih drugova. Prvi organizovani otpor dali smo tek kada smo se izvukli do ivice šume. Borba je trajala cio dan. Nijemci su navaljivali želeći po svaku cijenu da se domognu šume, ali toga dana nisu imali uspjeha.

Drugoga dana nastavljene su žestoke borbe kod mjesta Elezovac, na cesti koja vodi od sela Gorinje za Ravni Do. Sprečavali smo Nijemce da uđu u šumu, jer su se u neposrednoj blizini nalazile izbjeglice - narod, žene, djeca i starci iz Korduna i Banije. Napad Nijemaca podržavala je i avijacija, koja je nanosila velike gubitke, naročito izbjeglicama. Nakon svakog naleta »štuka« bombardera, na sve strane po šumi bili su stravični prizori - razbacani dijelovi ljudskog tijela, lelek žena i plač djece. Štiteći izbjeglice, i mi smo imali velike gubitke. Kada bi vojska pokušala manevar i pokret radi proboja iz obruča presretana je i odbijena.

Posle danonoćnih borbi u šumi, brigada je sa dijelom naroda i ranjenicima uspjela da izađe iz okruženja u planini Grmeč. Preko Malog Međugorja stigla je u selo Jelašinovce. U međuvremenu, zbog žeđi, gladi i premorenosti boraca i naroda, pojavile su se kod pojedinaca i halucinacije, zbog čega je dolazilo do prekida veze u koloni, a i do nekontrolisanog pucanja, pa i pogibije nekih ljudi. Riječi ohrabrenja bile su te noći dragocene. Sjećam se kako je zamjenik komandanta brigade Đurin, negdje na domaku Malog Međugorja, stao pored kolone i govorio nam u prolazu »Hajte, hajte drugovi, brže, brže, sada ćemo u selo, dolje je i Šesta brigada«. I zaista, kada smo se spustili u selo Jelašinovce sreli smo se sa borcima 6. krajiške brigade sa kojima smo se grlili i ljubili kao da je došla sloboda.

Dolazak u selo Jelašinovce bio je više tužan nego radostan. Selo je bilo pusto. Kuće su bile otvorene i prazne, jer je narod još bio u zbjeg-

govima. U selu se vidio poneki pas, a i oni su od nas šutke bježali. Na ognjištima u kućama naložili smo vatre i počeli se grijati. To naše grijanje, naročito za one koji su imali promrzle noge, bilo je kobno, jer su zagrijane noge, pucale i krvarile.

Glad u planini je bila teška. U Jelašinovcima nije bilo pripremljene hrane. Jeli smo što smo našli. Sa mojim drugovima kuririma našao sam u jednoj kući kiseli kupus, pa smo se poslije dužeg vremena dobro najeli.

Negdje poslije podne javiše da se uz Jelašinovačko polje, u streljačkom stroju, kreću Nijemci. Vjerovatno su željeli da nas onako promrzle, gladne i umorne unište. S obzirom na njihovu brojnu i tehničku nadmoćnost, štab brigade je donio odluku da se povučemo u pravcu Međeđeg brda. Kada smo došli pod Međeđe brdo, bila je već noć. Štab brigade je napravio varku za Nijemce - menja pravac povlačenja i usmjerava naš pokret u pravcu sela Bošnjaci, a zatim prema selu Lipnik. Nijemci su u toku noći otkrili i taj pravac našeg pokreta i na prostoru sela Skucani Vakuf, naročito na cesti ispod brda Vitoroga, nastavili su da gone našu brigadu, odnosno njene pozadinske dijelove. U prostoru Šikara, na domaku zaseoka Stanići, otvorili su vatru na naše začelje i smrtno ranili Miroslava Stanića, zvanog Spiro, koji je na putu za bolnicu umro. Sahranili smo ga u šumi kod Čupine doline.

Iz Grmeča u Podgrmeč i Potkozarje

STEVO JAKŠIĆ STEVICA

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, februara 1943. našle su se u Grmeču u okruženju 2. i 5. krajiška brigada, sa oko 15.000 izbeglica, sa Korduna, Banije i Podgrmeča. Brigade su šest dana i noći vodile natčovečansku borbu sa daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama i borile se za spasavanje golorukog naroda. Po ciči zimi, slabo obučeni i iscrpljeni glađu, narod je u borcima gledao jedini spas. Međutim, i borci su bili iscrpljeni od svakodnevnih borbi, gladi i nesanice. Bela smrt je i njima pretila na svakom koraku. Pored toga, na svakom koraku susretali su i stravične prizore: majka nosi dete u naručju, a ne primećuje da ono nije više među živima, starac sjedi smrznut ispod jele, majka leži smrznuta, a dijete pored nje daje još uvek znake života. Sve prizor teži od težeg. Borci, isto iscrpljeni, gledajući te muke naroda, još više kidišu na neprijatelja, da bi spasili što se spasiti može.

Komandni kadar štabova brigade iskazuje punu samoinicijativu i u ovakvoj delikatnoj situaciji za rukovođenje i komandovanje. Usmeravaju niži kadar i borce na izdržljivost i natčovečanske napore. Kod boraca 2. brigade pojavilo se bunilo, od iscrpljenosti, gladi, a zbog gladi javlja se i velika žeđ. Studen je prožimala kroz kosti u zavejanom i hladnom Grmeču. Pojedini borci, sa porcijama u ruci prilaze drveću i viču »sipaj, kuvare, još«. Oko smrznutog granja grupa boraca pružila ruke i viče: »loži jaču vatru«. Drugi grize komad ledenice i govori »što je slatka kukuruza«. Borac leži u snegu i viče: »majko, pokri me bolje«. Izdržljiviji borci, koje još nije bilo uhvatilo bunilo, hrabрили su i budili iz nesvesnog stanja svoje drugove. Poneki su dobacivali, ovaj je poludio, drugi pomahnitao, kako su u narodu ovoga kraja govorili (još se nije znalo, šta su to halucinacije).

Posle pretrpljenih muka u zaleđenom Grmeču, brigada se, sa narodom, probija u selo Jelašinovce i Tuk Bobiju i izbija u selo Bošnjaci. Prolazeći kroz Bošnjake, borci su se setili 16. avgusta 1942. i bacali pogled u Rodića Gaj, gde su se sa narodom veselili na dan formiranja brigade. Brigada prelazi komunikaciju Fajtovci - Lušci Palanka i izbija u sela Lipnik, Mrkalje, Adrovce i Slatinu. Tu je tek došao onaj zračak nade u spas iz staza i bogaza Grmeča.

Brigada se nekoliko dana odmarala, rasteretila teških ranjenika, promrzlih boraca i izbeglog naroda. Krenula je preko reke Sane u Potkozarje. Narod Potkozarja dočekuje svoje borce, kao najrođeniju decu,

raspituje se za svoje i za suse, da li se o njima nešto zna. U Potkozarju su se zatekli mahom djeca i starci, koji su preživjeli tešku kozarsku ofanzivu i pukim slučajem ostali u životu. Iako u teškoj oskudici, narod ovoga kraja odvaja od svojih usta i daje borcima da se okrepe.

Brigada se u Potkozarju par dana odmarala i organizaciono sredi-vala. Prihvatila je oporavljene ranjene i obolele borce, pa je zatim krenula na novi borbeni zadatak. Ponovo prelazi reku Sanu i izbija na komunikaciju Bosanska Krupa - Bosanski Novi. Sprečava ispade neprijatelja u podgrmečka sela. Vršiti prepad danju i noću na neprijateljska uporišta, pravi zasjede i nanosi neprijatelju gubitke.

Jedne martovske noći 1943. godine, 4. bataljon 2. krajiške brigade nalazio se na odmaranju u selu Donji Petrovići. Za obezbeđenje je bila određena desetina Vojislava Jakovljevića Voje. Posle ponoći, desetar Vojo obilazio je stražu i patrolu. U jednom momentu primetio je da u mraku nešto tumara. Stade i viknu: »Stoj, ko ide«. Tumaranje i dalje ne prestaje. Drugi put viknu: »Stoj, ko ide« a zatim »Pucaću«. Treći put viknuo je »stoj« i opalio metak. U tome času tumaranje prestade. Borci i štab bataljona skočiše iz sna i zauzeše položaj. Konjovodac Milan Brujić Ljudo, našao je komandantova konja pogođenog metkom kako leži pored puta. Konj se noću odrešio i izašao iz štale i tako došao pod nišan. U štabu bataljona nastala je polemika. Komandant Slobodan Indić ljutito reče: »Šta uradi od konja«. Vojo je čekao ishod i nije mu bilo pri-jatno u toj situaciji.

Komesar bataljona Mile Malašević odjedanput je prekinuo ovu polemiku, rekavši: »Ko je gađao, gađao je proleterski«. Tako bi svaki duš-manin prošao, da se usudio poći bez cilja ili sa nekom namerom. Naredi da svi idu na odmaranje, a straže i patrole da obavljaju svoje dužnosti. Možemo biti sigurni da nas ništa neće iznenaditi.

U bataljonu se duže pronosila parola u borbi kod boraca sa koment-
arom »odstreli ga kao Vojo štabskog konja«.

U podgrmečkim selima posle ofanzive

SVETKO PROŠIĆ

Poslje proboja iz okruženja na Grmeču 2. bataljon 2. krajiške brigade bio je smješten u selu Tuk Bobiji, i susjednim zaseocima radi predaha i kraćeg odmora. Borci su bili jako iscrpljeni od višednevnih neprekidnih borbi, gladi, nespavanja, promrzlina i pjegavog tifusa. Narod podgrmečkih sela preživljavao je istu sudbinu i sa nama dijelio dobro i zlo.

Dugo su njemačke i kvislinške jedinice harale selima Podgrmeča. Strahovito su mučile i ubijale nedužne ljude, žene, djecu i starce. U selima Jelašinovci, Tuk Bobiji, Otišu i drugim selima fašističke bande i domaći izrodi su po nekoliko desetina žena, djece i staraca zatvarali u kuće ili pojate, pa ih tako zatvorene spaljivali. Masovno su palili sela i zaseoke. Stoku i ostalu narodnu imovinu su pljačkali, a ako im nešto od toga nije odgovaralo, uništavali su da to ne bi koristilo našoj vojsci ili narodu.

Po probodu iz Grmeča u selima se nije moglo naći hrane, odjeće, obuće i slično kao prije ofanzive. Neprijatelj je gotovo sve opljačkao ili uništio. Narodna vlast je na tom području prije ofanzive bila dobro organizovana i djelovala je efikasno. Pravovremeno je predviđela i mogućnost teške situacije, pa je određena količina hrane i ostalih sredstava na razne načine sakrivanja na sigurnija mjesta. Ljudi su u svojim kućama ili pored kuća kopali trapove ili zemunice, pa su u njima skrivali ono što se moglo spasiti, a tamo gdje nisu kuće izgorele mogle su se naći kace sa kiselim kupusom, spremljenim šljivama za pečenje rakije i slično. Tako skrivene namirnice spasavale su ljude iscrpljene glađu od masovnog umiranja.

U blizini Tuk Bobije nalazi se moje selo Otiš, pa sam zamolio komandira čete Stojana Rajlića da me pusti da odem do kuće i vidim da li je neko od mojih živ, da se presvučem i uzmem nešto od hrane, ako je bude. Dobio sam odobrenje i pošao kući.

Kada sam došao blizu kuće susreo me Joviša Munjiza, borac našeg 4. bataljona i rekao mi da su Nijemci kod Bojkankića kuća. Na brzinu sam »uletio« u kuću i uspio da se presvučem. Za to vrijeme moji su u ranac metnuli nešto hrane - hljeb, meso i drugo. U tom trenutku kod moje kuće je došla strina Jela i obavijestila nas da putem iznad kuće prolazi njemačka vojska, a da ih u polju nema, pa sam odmah morao da se vratim u jedinicu. Na brzinu sam zgrabio oružje i ranac, i pošao koristeći put obrastao šibljem, koji je bio odličan zaklon od Nijemaca.

Tek pri izlasku u polje, na oko 400 metara od kuće, Nijemci su me opazili i otvorili vatru.

Sve je to posmatrala Milka Prošić, koja se nalazila blizu Nijemaca. Govorila im je da ja nisam partizan, već civil, pa su je Nijemci tukli, govoreći da su dvogledom vidjeli da imam oružje. Nešto kasnije sam primijetio da mi je titovka probijena kuršumima na dva, a šinjel na više mjesta. Dok su Nijemci pucali, jedino sam mislio kako da što prije stignem do svoje jedinice i sa drugovima podijelim hranu koju sam od kuće ponio.

Stigao sam u četu, javio se komandiru, a zatim smo podijelili hranu. Komandira sam obavijestio gdje se nalazi neprijatelj. Jedući ono malo hrane, moji drugovi su primijetili da su mi titovka i šinjel izrešetani, pa su me malo i zadirkivali, ali ja sam imao sreću da me nijedan metak nije pogodio.

Istoga dana, oko 15 časova, Nijemci su napali 4. bataljon 6. krajiške brigade, koji je držao položaje prema Lušci Palanki i štitió jedinice 2. krajiške brigade koje su se nalazile na odmoru. Nijemci su uspjeli da potisnu jedinice tog bataljona, pa je zatražena pomoć od moje jedinice. Tako smo i mi stupili u borbu, a neprijatelj je nadirao sa prilično jakim snagama. Uspjeli smo da odbacimo Nijemce do sela Praštala prema Palanci. Poslije te borbe, istog dana predveče, sve jedinice 2. krajiške brigade krenule su prema selu Bojištu, i dalje, preko Jelašinovačkog polja, na Smrešnjak i Grdanovce, gdje smo zanoćili. Prilikom kretanja naših jedinica njemačka artiljerija iz Palanke tukla je gotovo neprekidno po našoj koloni, tako da smo bili primorani da držimo veće odstojanje. Na sreću, imali smo samo jednog poginulog i nekoliko ranjenih drugova. Iz našeg bataljona poginuo je Petar Budimir, koji je bio veoma hrabar i neustrašiv borac u svim akcijama koje je vodio bataljon. Redovno je bio među prvima u borbi i na drugim zadacima, a bio je rodóm iz Otiša.

Stigavši u selo Grdanovce naš bataljon je bio razmješten po kućama, gde smo imali kraći odmor. Ispred toga sela, prema Međedem brdu, na Smrešnjaku, nalazio se 1. bataljon 6. krajiške brigade, koji je bio naša zaštitnica. Nakon kraćeg odmora, negdje u jutarnjim časovima, jedinice 2. krajiške brigade krenule su, preko Bošnjaka i Rovina, u pravcu Lipnika i Hašana, sa zadatkom da pređu rijeku Sanu i odu na Kozaru. Sve vrijeme dok smo bili u pokretu velike teškoće nam je pričinjavao znatan broj boraca koji su bili nesposobni za pokret zbog promrzlina i tifusa, a bilo je i mnogo ranjenika, što je sve negativno uticalo na manevarsku sposobnost brigade.

Poslije nekoliko dana odmora u selima Podgrmeča brigada se, uz ogromne napore, prebacila na sektor Kozare, gdje se oporavljala i spremala za nove borbene zadatke.

Stradanja naroda po izlasku iz Grmeča

SLAVKO SRDIĆ

Početkom februara 1943. četvrta neprijateljska ofanziva bjesni, gore sela u Podgrmeču, narod se sklanja u planinu Grmeč. Partizanske jedinice ulažu sve snage da bi odbranile i zaštitile goloruki narod. Zima stvara nove poteškoće partizanskim jedinicama, sa masom izbjeglog stanovništva. Borbe su teške i svakodnevne, danju i noću. Uz velike napore i borbe 2. brigada se probija iz neprijateljskog okruženja i zagrljaja bijele smrti, iz zamrznutog Grmeča.

Prethodnice brigade izbijaju u selo Tuk Bobiju 10. februara. Za njima dolaze kolone vojske i naroda. Selo je puno naroda iz zbjegova. Životne i druge namirnice sklonjene su, koliko se to uspjelo, u šumske magacine i zakopane u zemlju, pa je trebalo pomoći tom izmučenom narodu koji je proveo u Grmeču 10—15 dana i borcima koji su bili na izmaku snage u danonoćnim borbama. Kolone naroda sa vojskom ulaze u selo, a neprijatelj iz Lušci Palanke, preko Praštalskih Lisina, nastoji da zatvori taj spasonosni izlaz. Borci 6. krajiške brigade ispriječili su se između neprijatelja i te nepregledne kolone. Zaustavljaju ga jurišem i odbacuju nazad prema Lušci Palanci, omogućavajući iscrpljenom narodu i vojsci da se smjeste po kućama Tuk Bobije i Jelašinovaca, da koliko - toliko predahnu i prespavaju u toplim kućama. Posljedice gladi, žeđi i smrzavanja vidjele su se na većini boraca i naroda. Sela su već bila polupusta, ali se odmah dalo sve čime se raspolagalo.

Prvi koji su stigli u selo imali su sreću da pojedu po parče hljeba, kojeg je brzo nestalo. Zato se snalazi kako ko zna i umije. Kuva se i peče krompir, pravi kukuruzna pura, kuvaju klipovi kukuruza, a našlo se i mesa. U svakoj se kući kuva na više mjesta. Pojedena je kiseli kupus iz svih kaca, a i drugo što se našlo. Bilo je pri tome i teških prizora. Grupa boraca i civila skupila se oko kace kiselog kupusa i svako na početku uzima po jednu glavicu. Kada se količina kupusa počela bliziti kraju izvrću kacu i nastoje da svako dođe do svog komada kupusa. Pri tome jedni se uvlače u kacu, a drugi ih izvlače za noge i sami se uvlače. Druga grupa se skupila oko kace sa divljim jabukama koje su ostavljene za turšiju. Svako grabi i trpa u džepove što više može. Jedna djevojčica trpa ih u njedra, a voda curi niz tijelo i košulju koja se ledi. Ona na to ne obraća pažnju, već žuri da grabi što više jabuka.

Kolona se ne prekida. Prve kuće i sve ostale zgrade pretrpavaju se narodom i vojskom, a ostali hrle dalje da bi našli krov nad glavom. U koloni je mnogo bosa djece i žena, jer su poderali ili izgubili opanke, pa hodaju u čarapama. Krv curi iz stopala. Neprijateljski topovi i bacači tuku po koloni, a niko se na to ne obazire. Ako neko pogine, prolazi se dalje, i samo dalje i brže iz tog pakla. Jedan čovjek ulazi u kuću Mile Trninića

i nosi u naručju dječaka od oko deset godina. Puna je kuća naroda, koji se grije oko vatre. On moli: »Dajte, pustite me bliže vatri da ogrijem ovo dijete koje mi se smrzlo na rukama«. Prisutni se obaziru i primjećuju da je dijete mrtvo. Čovjek odgovara: »Ne, nije mrtvo, samo se smrzlo«.

Pustiše ga. Dijete stavi kod vatre, okreće jednu, pa drugu stranu, trlja noge, ruke, duva svojim dahom u usta. .. Ali, ništa ne pomaže. Kada je to vidio, vrisnuo je u plač i dodao: »Tu, gore u šumi, ostalo mi je troje djece i žena, a ovo je još bilo malo živo i, eto, ode i ono«.

Izašli su iz šume borci Milan Srdić iz Koprivne i Rade Stupar iz Bosanskog Milanovca, koji su izostali iza brigade i stigli u kuću Trnića oko pola noći. Odmah im je rečeno da se neprijatelj nalazi u kućama Zorića, oko 100 metara daleko: »Mi ćemo samo da nešto pojedemo i da se ogrijemo i odmah idemo«, rekli su. Njemačka patrola je iznenada upala u kuću i izlaza nije bilo. Oba su ubijena ispred kuće.

Jedan borac se zavukao kod Vranješevih kuća u neku sporednu zgradu i nije se probudio kada su brigada i narod krenuli - pronašli su ga i ubili. Dušanka Gojić iz Volara kod Prijedora ostala je iza brigade smrznutih nogu kod porodice Srdića u Tuk Bobiji. Zene su je presvukle u seljačke - babinske haljine i tako su je Nijemci pronašli. Slučajno nju nisu strijeljali pa je preživjela, ali sa veoma teškim poslasticama. Da sve prebrodi pomogla joj je samo mladost i volja za životom. To je samo dio prizora poslije izlaska iz Grmeča.

Sjutra dan je tu masu ljudi trebalo pokrenuti takoreći iz sna. Sa vojskom je bilo lakše, jer su izvršavana sva naređenja komandnog kadra bez pogovora, disciplinovano, iako je bilo velikih problema zbog smrznutih nogu. Teško se mogla navući obuća na promrzla i otečena stopala. Uzeti su svi raspoloživi konji u selima i na njih su potovareni borci - najčešće po dvojica na jednog konja. Teže ranjeni i bolesni prenošeni su na nosilima. Međutim, sa civilima je bilo teže. Toplu kuću i krov nad glavom teško su napuštali. Tu su se našle sve pozadinske organizacije - narodnooslobodilački odbori, skojevske i omladinske organizacije, partijske organizacije, komande mjesta - koje su nastojale da što više toga naroda krene, jer se znalo šta ga čeka kada neprijatelj dođe.

Mnogi su pošli, ali je ipak dio ostao do ulaska neprijatelja u sela Tuk Bobiju, Otiš i Jelašinovce. Taj izmučeni izbjegli narod i dio porodica iz tih sela bio je masakriran. Ubijani su na najsvirepiji način, spaljivani živi u pojatama, kućama i drugim zgradama.

To je bila i posljednja slobodna teritorija u Podgrmečju koju su neprijateljske jedinice u trodnevnim borbama (10, 11. i 12. februara) osvojile. Zbog neuspjeha i većih gubitaka neprijatelj je iskalio svoj zločinački bijes nad nevinim iscrpljenim stanovništvom tih sela i izbjeglicama. Uz put je uništio sve što je moglo da posluži narodnooslobodilačkoj borbi.

Izgradnjom spomen-groblja tu je registrovana pogibija 132 borca NOR-a i 534 žrtve fašističkog terora iz sela Jelašinovaca i Bojišta (Tuk Bobija). Njihova imena su ispisana punim imenom i prezimenom. Tu stoji i spomen-ploča, na kojoj piše: »Pored ovog broja naših žrtava na ovom području poginulo je još 958 izbjeglica iz Banije, Korduna i ostalih Podgrmečkih sela i drugih krajeva u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi 1943«. Na drugoj ploči piše: »Ovdje su sahranjeni i borci iz drugih krajeva«. Navodi se pet poznatih imena i brojka od 25 nepoznatih. Njihove su kosti prenesene u grobnice poginulih boraca.

Sa ranjenicima i narodom za Lipnik

NIKOLA DRAGANIĆ

Bio sam borac 2. čete 2. bataljona 2. krajiške brigade od njenog osnivanja do aprila 1943. godine.

Pri povratku brigade iz Grmeča u četvrtoj ofanzivi preko Jelašinovaca, Grdanovaca i Bošnjaka prema Lipniku, komandir čete Nikola Praštalo odredio me je za sprovodnika ranjenih i bolesnih boraca 2. bataljona.

Na prolazu preko puta između Lušci Palanke i Fajtovaca na mestu Rovine, komesar čete Slavko Salopek i zamenik komandira Ilija Lučić, dali su mi deset boraca za obezbeđenje prelaza prema neprijateljskom uporištu u zaseoku Rodići udaljenom oko pet stotina metara.

U zoru sam krenuo na čelu desetine. Još se slabo vidjelo, a bila je i gusta magla. Susreo sam se sa nemačkom patrolom oči u oči. Brzo sam reagovao i ubio oba neprijateljska vojnika. U istom momentu sam sa desetinom otvorio vatru po koloni neprijatelja koja je išla iza patrole.

Neprijatelj se povukao, a i ja sa desetinom na sigurnije mjesto, gdje smo zauzeli položaj. Iznenada se čula buka motora iza naših leđa. Odmah sam sa borcem Nikolom Lučićem krenuo da izvidim, šta se to dešava. Iznenada smo upali u klopku među Nemce koji su neometano presekli odstupnicu prelaza grupi od više stotina izbjeglica iz Grmeča (civila, boraca, komore i omladine). Na čelu kolone bio je jedan nemački oficir na motoru u pratnji sa dva vojnika sa automatima. Prema njima su naišla tri ranjena borca na konjima. Na njih je neprijateljski oficir otvorio vatru i sa jednim rafalom skinuo svu trojicu sa konja.

U istom trenutku sa jednim metkom sam skinuo oficira sa motora, a Nikola je pucao na šoferu. Preostala pratnja ih je povukla u jarak, gdje su im u pomoć pritekli i ostali Nijemci, ne znajući odakle je otvorena vatra na njih. Zatim su ih povukli u pravcu Lušci Palanke. Iza njih je ostao motorcikl, a u jarku sam pronašao i opasač sa svom ratnom opremom. Motor sam zapalio. Odmah sam obavestio izbeglice da je slobodan prelaz i ostao sam na putu dok se nisu svi prebacili preko puta prema Lipniku.

U tom momentu su se iznenada pojavili tenkovi iz pravca Lušci Palanke. Jedan tenk je pošao na mene, pokušavajući da me zgazi. Bacio sam se u stranu, ali on je pucao iz topa i detonacija me je odbacila u jednu dolinu. Tako sam uspeo da se spasem.

Istovremeno tenkovi su otvorili vatru i po rasutom narodu koji je bežao po brisanom prostoru. Tu ih je na desetine izginulo.

U kretanju prema Lipniku, sustigao sam štab bataljona sa komandantom Đurom Štrpcem i komesarom Miroslavom Majkićem i zamjenikom komandanta Miloševićem i zamjenikom komesara Munibom Maglajićem.

Borbeni put i pogibija Steve Karakaša

SVETKO PROŠIĆ

Prije formiranja 2. krajiške brigade bio sam borac 3. omladinske čete Udarnog bataljona Prvog krajiškog odreda (tzv. Đurina četa i bataljon). Stevo Karakaš bio je borac 1. čete istog bataljona. Kada je formirana 2. krajiška brigada naš bataljon je ušao u njen sastav.

Stevu Karakaša poznajem još iz detinjstva, jer smo rodom iz istoga sela, iz Tuk Bobije, odnosno Otiša. Selo Tuk Bobija dijelilo se na dva zaseoka: Tuk Bobiju i Otiš (sada su to dva sela).

Stevo je rođen 1919, u Tuk-Bobiji. Po dolasku iz vojske otišao je u Grmeč i zaposlio se kao šumski radnik - sjekač u preduzeću »Šipad«. Bio je zapažen među drugovima kao napredan i dobar čovjek. Učestvovao je u štrajkovima, koji su održavani u preduzeću, i isticao se zahtjevima za veća prava i zaradu. Prije rata, bio je poznat kao pravičan čovjek, jer je štitio ljude kod organa vlasti, pa je mnogo puta dolazio u sukob sa njima.

Po formiranju ustaničkih grupa i jedinica, kao omladinac, došao sam 1942. godine kod Đurina Predojevića i zamolio ga da me primi u njegovu četuu, u kojoj se nalazio i Stevo. Đurin me je odbio, uz obrazloženje da sam mlad, neiskusn i neobučen za bobru. No, pošto je Stevo bio tu i čuo o čemu se radi, rekao je Đurinu da me primi, a on će me obučiti. Tako sam zahvaljujući Stevi, primljen u Omladinsku grupu, kasnije četuu. Sjećam se dobro kako me je Stevo obučavao rukovanju puškom, bacanju bombi, podilaženju bunkerima i rovovima, korišćenju zaklona, jurišima i drugom. Ta obuka mi je bila veoma značajna, jer sam i pored velikih borbi kroz koje sam prošao za vrijeme rata, ostao živ, a čini mi se da je velika zasluga za to bila baš Stevina.

Prije formiranja 2. krajiške brigade bio sam, zajedno sa Stevom, u Udarnom bataljonu 1. krajiškog odreda - zvanom Đurinov bataljon. Sjećam se više borbi koje je vodio taj bataljon od maja 1942. do ulaska u sastav 2. krajiške brigade. Čete tog bataljona, pored ostalih, najteže su borbe vodile na neprijateljevim uporištima: napad na Sanski Most, Demišovce i drugo. Stevo se istakao u akciji pri prvom napadu na Sanski Most, jer je kao borac 1. voda 1. četa sa grupom boraca - bombaša uspio da likvidira utvrđene neprijateljeve bunkere i omogućio bataljonu ulazak u grad sa pravca katoličke crkve prema centru grada. U toj borbi neprijatelj je imao znatnije gubitke. Druge naše jedinice, koje su napadale s lijeve strane, uspjele su da djelimično uđu u grad. Neprijatelju

je u međuvremenu stigla pomoć od Prijedora i Banjaluke, pa su naše jedinice bile primorane da se povuku na polazne položaje.

Druga značajna akcija koju su jedinice tog bataljona vodile jeste borba na neprijateljevom utvrđenju Demiševci, ispred Sanskog Mosta. Više puta su čete tog bataljona napadale to utvrđenje, ali ga nisu mogle likvidirati. Demiševci su bili jako utvrđeni, sa mnogobrojnim bunkerima i rovovima. Sistem odbrane bio je takav da je svaka kuća bila povezana sa podzemnim rovovima tunelima i služila je neprijatelju kao posebna odbrambena tačka.

U borbama na Demiševcima Stevo se istakao u bombaškom odjeljenju preciznim bacanjem bombi. On je sa velikom preciznošću pogodio otvore bunkera i roveve, a fizička kondicija, snaga, brzina i snalažljivost pomogle su mu da uspješno savlađuje živog neprijatelja, zbog čega je bio primjer borcima bataljona. No, i pored više naših napada i juriša nismo uspjeli da zauzmemo cijelo selo, jer su neprijatelju stalno stizala pojačanja iz Sanskog Mosta.

*

Po formiranju 2. krajiške brigade, moj bataljon je ušao u njen sastav i postao 2. bataljon. Avgusta, 1942. izvršena je smotra brigade u selu Bošnjacima u Rodića Gaju, na jednom proplanku. Rukovodstvo čete nas je obavijestilo da se formira 2. krajiška brigada i da će naš bataljon ući u njen sastav. Objašnjeno nam je da će brigada biti udarna, velika i snažna jedinica, i da će biti u stanju da u svako vreme i na svim mestima tuče neprijatelja, pa su se borci mnogo obradovali, što će biti pripadnici takve jedinice. Mnogi su znali da već postoje proleterske i udarne brigade, čuvene u narodu. Takođe, rečeno nam je da brigada neće biti vezana za određenu teritoriju, već će se kretati u mjesta koja joj se odrede. Dan je bio lijep, pravi ljetnji, što je još više doprinijelo raspoloženju boraca i naroda. Poslije smotre, pred strojem brigade, govorili su: Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Ratko Martinović, komandant brigade i Osman Karabegović, politički komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Zatim je nastalo narodno veselje, u kome je, pored boraca, učestvovao i narod toga kraja. Posebnu radost činilo nam je to što su se toga dana sastali borci Podgrmeča i Kozare, koji su se međusobno takmičili u borbenosti.

Poslije veselja, brigada je krenula na prve borbene zadatke. Vodila je borbu na Vrpolju, ispred Sanskog Mosta, Sitnici, Manjači, Jajcu, Turbetu, Travniku i na prostoru planine Vlašić. Sjećam se borbi koje smo vodili na prostoru Sitnice i Manjače. Stevo je sa svojim vodom bio među prvima u jurišima. Uvijek je među prvima uskakao u bunkere i roveve.

U napadu na Jajce 24. septembra 1942. njegova četa, pod komandom hrabrog i neustrašivog komandira Veljkine Miljevića, ušla je u grad neopaženo, stigla do crkve Velika Gospa i izašla na ulicu, koja je bila dobro osvijetljena. Kada je otpočeo napad ostalih jedinica ustaše su počele iskakati iz kuća i bježati ka centru grada. Borci te čete, posebno Stevin vod, dočekali su ustaše žestokom pušcanom i mitraljes-

kom vatrom, pobili ih, a dio je bio živ pohvatan i zarobljen. Stevo i borci njegovog voda bili su među prvima i u osvajanju pojedinih uporišta u gradu. Za ispoljenu hrabrost njegova četa, posebno 1. vod kojim je komandovao Stevo, bili su pohvaljeni.

Drugog novembra 1942, 1. četa 2. bataljona napadala je na jako utvrđeno neprijateljsko uporište Vinica. Četi je neprijatelj pružio žilav otpor. Komandir čete Veljkina, sa zamjenikom Stojanom, formirao je grupu bombaša sa vodnikom Stevom. Predvodili su je Stevo i Marko Budimir Mačo. Oni su pobacali bombe na bunkere i poslije eksplozije uskočili su u njih, a za njima cijela četa. Time je neprijateljevo uporište na Vinici bilo likvidirano, a četa je nastavila sa čišćenjem terena i prodrla u grad. Sjećam se te borbe stoga što su borci cijelog bataljona, po zauzimanju Bihaća, bili obaviješteni o tome kako je neprijatelj bio utvrđen na Vinici i samouvjeren, pa je čak i pjesmom prkosio:

»Eto zore, eto bijelog dana,

Ne plaš'smo se braćo partizana«.

Borba na Mijskoj glavi, 18. novembra 1942, vođena je u sklopu utvrđene odbrambene linije neprijatelja, »Jugozapad«, koja se protezala od Bosanskog Novog do Sanskog Mosta, u dužini od oko 70 kilometara. U tom napadu 1. četa 2. bataljona našla se ispred žičane prepreke, neke drvene barake i razgranatog hrasta, a ustaše su bile 20 metara od žice, pored vatre. Čas su grijali ruke, čas leđa. Stevo je šapnuo komandiru Veljkini: »Da li da ih uzmem na nišan«. Komandir mu je odgovorio: »Ne, jer ih trebamo žive pohvatati«. Stevo je pozvao borce svoga voda, rekavši: »Za mnom, samo pažljivo, da nas ne primjete. Na žici su postavljene razne limene klepetaljke, čiji nas zveket može otkriti«. Stevin vod je pažljivo prošao kroz žičane prepreke i privukao se ispred samih bunkera, koje su zasuli bombama. Po eksploziji bombi poskakali su u bunkere i zarobili preživjele ustaše, tako da je četa nesmetano nastavila da likvidira uporišta na tom prostoru. Hrabrost i snalažljivost vodnika Steve došli su do potpunog izražaja u toj akciji.

Pri napadu na Sanski Most, 10. decembra 1942, čete 2. bataljona napadale su na neprijateljsko uporište Umce, koje je bilo jako utvrđeno minskim i žičanim preprekama. U njegovoj likvidaciji naročito su se istakli bombaši i puškomitraljesci. Stevo, kao iskusan borac - bombaš, rukovodio je bombaškim odjeljenjem. 1 pored prepreka, borci su uspjeli da se privuku žici i da je pokidaju bombama, makazama i kliještima. Tako su otvorili prolaz ka bunkerima i rovovima. Našim žestokim bombaškim i mitraljeskim dejstvom neprijatelj je bio prinuđen da napusti roveve i bunkere i bježi u pravcu grada.

Nastupajući prema gradu, 2. bataljon je pristupio likvidiranju uporišta na Demiševcima. Znajući od ranije to uporište, bila je predočena stroga opreznost zbog mogućih iznenađenja, pa su bombaši i puškomitraljesci u hodu pripremljeni. Na sreću, neprijatelj nije pružio očekivani otpor. U kraćoj borbi likvidirano je i to uporište, poslije čega je Stevo rekao: »Evo, doživjeh da i ja sa svojim borcima prođem kroz Demiševce«. U ranijim borbama nismo ga mogli zauzeti, a mnogi naši borci su tu izgubili život.

Jako neprijateljevo uporište Bosanski Novi napali smo 26. novembra 1942. godine. Drugi bataljon 2. krajiške brigade nastupao je na pravcu Vješala i rijeke Sane sa istočne strane, prema gradu. Vrijeme je bilo veoma hladno, mraz i susnježica, što je otežavalo napad. Te večeri moja 3. četa 2. bataljona bila je u zaštiti u rejonu Ljubije, a 1. četa, Veljkine Miljevića, u prvim borbenim redovima i jurišima razbila je neprijatelja na tom pravcu i uklinila se duboko u neprijateljski borbeni raspored. Ozbiljno je ugrožavala neprijatelja nanoseći mu udare na bokove i s leđa, što je kod njega izazivalo veliku zabunu. Žilavo se branio svim raspoloživim sredstvima, a povremeno je prelazio i u kontranapade. Ali, četa je zalazila sve dublje i dublje u njegov položaj.

U jednom protivnapadu neprijatelja teško je ranjen komandir čete Veljkina. Te noći neprijatelju je stiglo pojačanje, pa su naše jedinice bile prinuđene da se, pod žestokom vatrom, povuku na polazne položaje. Druge večeri ponovljen je napad na istom pravcu i naše jedinice su ušle duboko u grad, ali su dočekane snažnim otporom žive sile i tenkovima. U svanuće, neke naše jedinice su se povukle na polazne položaje, dok su dvije čete 1. bataljona i 2. bataljona ostali u gradu i vodili borbu sa neprijateljem. U tim okršajima, neprijatelj je uspio da zađe našim jedinicama iza leđa, pa su bile prinuđene da se povlače. Za vrijeme izvlačenja, iz časa u čas, smjenjivali su se naši i neprijateljevi juriši. Na trenutke radili su bajoneti i noževi. Praštale su i ručne bombe, naročito iz ruku Steve Karakaša, koji je bacao najdalje i bez promašaja.

Stevo Karakaš, sa svojim vodom, naročito se istakao u prvom napadu (pa su njegov primjer slijedile i ostale jedinice), borbenošću i uraješnošću, naročito u odbijanju kontranapada neprijatelja. Među borcima se kasnije pričalo: »Kada imaš ovakve komandire, hrabre i neustrašive, koji nas uvedoše duboko u grad, nema ti drugog izlaza - ili se boriti na život i smrt, ili pasti živ neprijatelju u ruke«.

Pri povratku sa terena Kozare i po dolasku u Podgrmeč - Podkalinje, odmah smo, bez odmora, stupili u borbu sa Nijemcima, koji su sa jačim snagama i brzim prodorom iz Sanskom Mosta stigli do Benakovca, na našu slobodnu teritoriju, i dobro se utvrdili. Naime, neprijatelj je tih dana, 20. januara 1942, na više pravaca otpočeo sa ofanzivom na slobodnu teritoriju Podgrmeča, gdje je usmjerio jače snage u napad iz pravca Sanskog Mosta, preko Radanovog polja, da bi se spojio sa snagama koje su napadale iz pravca Bosanske Krupe. Neprijatelj je, uz pomoć motorizovanih i tenkovskih jedinica, došao do Benakovca preko Majkić Japre i okolnih sela, i tu se, pod pritiskom naših jedinica, učvrstio i grčevito branio. Jedinice 2. i 5. brigade, prema naređenju štaba 4. divizije, 28/29. januara 1943. izvele su snažan napad na to uporište. Jedinice 2. bataljona napale su, sa pravca Majkića, Žujanovića i Đukanovića, zaseoka Benakovca. Borba na Benakovcu vođena je danonoćno, a trajala je više dana, sve do povlačenja u Grmeč. Pored žestoke i iscrpljujuće borbe, na premorene borce uticala je i strahovita zima, mraz i veliki snijeg, dok je neprijatelj, i pored velikih žrtava, nastojao da oču-

va i zadrži taj položaj, koji je za njega bio dominantan i pogodan za odbranu. Za odbranu je koristio sve zidane kuće, ograde od kamena, svako uzvišenje, a na pojedinim mjestima i tenkove je ukopao, pa su mu služili kao bunker. Naš bataljon je u napadima više puta dolazio do kuća Žujanovića, pa je neke čak i zauzeo, ali u kontranapadima neprijatelj je uspijevaao da nas potisne i vrati na polazne položaje. Za vrijeme vođenja tih borbi u naš bataljon je došao Đurin Predojević, zamjenik komandanta brigade, i rekao: »Pošto nismo mogli noću uništiti neprijatelja i zauzeti utvrđenje, učinimo to sada, danju«. Po njegovom naređenju, formirana je jedna ojačana četa od boraca naoružanih puškomitraljezima i bombama, čiji je zadatak bio da jurišem i žestokom vatrom likvidira neprijatelja i zauzme utvrđena uporišta, a ostali dijelovi bataljona štitili su je vatrom. U prvom napadu četa je uspjela da likvidira prvu i drugu odbrambenu liniju, ali na trećoj odbrambenoj liniji neprijatelj nas je dočekaao jakom vatrom i kontrajurišem primorao na povlačenje. Sjećam se veoma dobro obje borbe. U njima je u mojoj neposrednoj blizini bio i Stevo Karakaš Crni, iz čijih su ruku letjele bombe i tačno pogađale cilj. U toj borbi, pored ostalih, poginuo je i Milan Mijatović, puškomitraljezac iz Stevinog voda, rodnom iz Tuk Bobije, hrabar i odvažan borac, za koga je Crni rekao: »Poginu nam najbolji i najhrabriji borac u vodu«.

*

Za vrijeme okruženja u Grmeču, pred sami proboj iz obruča, štab bataljona tražio je da mu se jave svi šumski radnici i oni koji dobro poznaju puteve po Grmeču.

Nakon izvjesnog vremena Stevo Karakaš, sa još nekim borcima, prošao je pored moje čete. Upitao sam ga, šta ima novo, a on mi je rekao: »Vidjećemo«. Kad se vratio iz štaba pitao sam zbog čega su ih zvali. On je stao i rekao: »Večeras se probijamo iz Grmeča u pravcu tridesetprvog kilometra za Tuk Bobiju, gdje treba da izađemo, ako uspijemo, a uspjeti moramo. Spremite se za veliki okršaj, ja ću biti vodič, a ići ćemo prugom kroz Bjelajske uvale, sve do trideset prvog, gdje ćemo skrenuti u naše selo«. To je bio moj posljednji razgovor sa Stevom Karakašem

Proboj je počeo u sumrak sa Javornjače, ka barakama u pravcu Bjelajskih uvala, i dalje prugom do 31. kilometra. Po dolasku u selo Tuk Bobiju, gdje smo se smjestili u kućama Karakaša i drugih, čuo sam da je Stevo poginuo. Kasnije smo saznali da je izgubio život nesrećnim slučajem. Ubio ga je, u nesvjesnom stanju, kurir 1. bataljona, ispalivši mu metak u leđa.

Tako se ugasio život hrabrog borca, bombaša, puškomitraljesca i veoma popularnog vodnika 1. voda 1. čete, 2. bataljona, 2. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade.

Palom drugu"

MILAN VRANJEŠ

*Za ideal otišao si, pod barjak slobode,
herojski si jurišao, na tuđinske horde
primeran si bio, u mnogome boju
večno ćemo pamtiti uspomenu tvoju.
Na jurišu jednom pogodi te tane,
zadade ti družu smrtonosne rane.
Tjelo ti se koči, snaga malaksava,
a sniježna postelja posta sva krvava.
Gledao si ne trepčući ti drugove svoje,
davao si znak života, da ti se ne boje.
Vlažno parče zemlje, krvlju natopljene,
trebalo je razumeti i nevolje njene.
Primala je u sebe decu, starce, bake,
al nerado primala je ranjene junake.*

Autor je napisao pjesmu u septembru 1943. u srednjoj Bosni, a posvećena je pogibiji Steve Karakaša, komandira voda u njegovoj četi.